ИКЕ ГАШЫЙК*

*Оригиналда: “Ике гыйшыйк”

Комедия биш пәрдәдә, алты манзарада

Габделкаюм — Казанның яшь егете укыган, гакыллы, тәүфыйклы, җиңелчә генә уйлы бер егет, 21 яшендә, бай угылы.

Хөршит — болгар кызы (татар кызы), гакыллы гына, абыстайда курс тутырган, бик саф күңелле, тотынган эшен булдыра торган матур гына кыз.

Рәхмәтулла — Казанның бай карты. Чын карт бай. Үзен галим дә, гакыллы да, сәүдә эшенә дә бик оста дип белә торган, яңа эшнең һәммәсенә каршы килә торган бер кеше.

Галимә — Рәхмәтулла байның яшь хатыны, елан йоткан зәһәр, бик хәйләкәр, начарлыктан бер дә курыкмый торган хатын, 32 ләрдә.

Гайни — асрау кыз, ахырында хатын, Галимәнең дусты.

Шаһидә — асрау кыз, һәммә сүзне үзенә бертөрле сөйли торган, һичнәрсә аңлата алмый торган җиңелчә генә гакыллы кыз.

Мөршидә — яшь кыз.

Асрау — асрау.

Бакча хатыны — иске замана хатыны, һәммә иске эшкә мөкатдәс дип карый торган бер хатын.

Габделгазиз — Казанның мәшһүр бай угылы, фасикъ, вөҗдансыз, әхлаксыз, фисыкны мәсләк иткән егет.

Рабига — икенче кыз булып чыккан Хөршит.

Казан халкы тормышыннан.

БЕРЕНЧЕ ПӘРДӘ

Бакча. Табигый бакча, зур агачлар, үләннәр, еракта коймалар күренә, бер өстәл дә бар.

БЕРЕНЧЕ КҮРЕНЕШ

Габделкаюм, Хөршитбану, хатын.

Хатын. Теләсәңез, өстәлгә утырыңыз, теләсәңез, менә монда чирәмгә. (Төртеп күрсәтеп.) Менә монда агач күләгәсе бик яхшы икән! (Хөршитнең кулында чапаны, башында серый шәл, калфак күренеп тора, өстендә дипломат.) Уф, эссе! (Габделкаюмга карап.) Ярар инде, кая булса да утырыйк.

Габделкаюм. Менә шунда күләгәгә генә утырыйк. (Күләгәгә утыра башлыйлар.)

Хатын. Туктаңыз әле, юрганнар китереп җәйим.

Габделкаюм. Монда яшел үләннәр хәтфә паластан да артык, шунда гына утырабыз.

Хөршит. Чын, бигрәк матур икән, кара әле, нинди чәчәкләр!

Хатын. Бакчабыз матур шул, үземез дә гел шунда чәй эчәбез, сезгә самавыр хәзерлимме?

Габделкаюм. Хәзерлә, утырырбыз әле без. Тагы, абыстай, монда кечкенә генә балаңны җибәр әле, кибеткә җибәрербез, монда кибет бардыр?

Хатын. Бар, бар, ни теләсәк, ул бар, бир, үзем генә алып килермен. Шуның өчен әйтәм, әле кызым өйдә юк иде, мөселман ягына апаларына кунак булып киткән иде.

Каюм (кесәсеннән акча чыгарып). Чәй алырга кирәк, ярты кадак конфет ал, царский конфетыннан.

Хатын. Пирсичәнеме?

Каюм. Түгел, мин тәмәке тартмыйм, царский конфетның бер төрлесе ул.

Хатын. Ярар, ярар.

Каюм. Аннан чикләвек ал, сохари ал. Монда җиләк юктыр инде?

Хатын. Булса, алырмын. (Китә башлый.)

Хөршит (Каюмга карап). Әйт әле, өстемезгә кеше-фәлән кертмәсен, харап булырбыз.

Каюм. Абыстай, тукта әле!

Хатын (борылып килә). Әллә тагы бер-бер нәрсә кирәкме?

Каюм. Җук, кирәк түгел, шуны гына әйтәм, абыстай, өстебезгә кеше кертә күрмәсәнә! Безгә кешегә күренергә ярамый.

Хатын. Җук, җук, безнең өйдә бик аулак, үзебез генә, аулаклылыгына кызыгып муллалар да киләләр. Кичә генә ике мулла, бер кеше килгәннәр иде, өйлә вакытында утыра башлаганнар иде, тан аттырып киттеләр, ташый-ташый йөдәп чыктык. Киләләр шул, киләләр, урынымыз аулак. Сер чыгармыйбыз, килделәр дә киттеләр, без беркемгә сөйләмибез.

Хөршит. Анарның тагы бер хәл, безгә кешегә күренергә ярамый.

Каюм. Без чисныйлар. (Хөршитне күрсәтеп.) Ата баласы ул!

Хатын. Беләм, беләм, битеңезгә чыккан бит. (Китә-китә сөйли.) Чисный имеш! Чисыңыз корсын, ата баласы булмаенча ярыймы соң, шул чикле ят егетләр берлә аулак бакчаларга килеп йөрерлек булгач! Замана бозылды! (Чыгып китә.)

Каюм, Хөршит.

Хөршит. Бүген иргә берлә сәгать йидедә уянып киттем. Карасам, шыбыр-шыбыр яңгыр ява. И Раббем! Бара алмаенча калам икән, күрә алмыйм күрәсең, дим. Хан мәсҗеденә «Ясин» әйттем, ни эшләргә белмәенчә йөрим. Бетерәсе эшем бар иде, бик тиз намазны укып, аңарга тотындым. Асрау самавыр-чәй әзерләде, әниләр дә торды, чәй эчкәндә яңгыр туктамыймы дип, әле бер тәрәзәгә карыйм, әле берсенә. Әни, нәрсә ул чикле карыйсың, ди. Үзебезнең Мөршидә иртәгә сигезләрдә барып җитәрмен, бара алмасам, сәгать 12 лөрдә үзен кил, дип әйткән иде, дидем. (Көлеп.) Ә үзем юл хәзерлим.

Каюм. Минем хатымны күргәч ни әйттең?

Хөршит. Ни әйтим, әнидән сорап чыгарга хәйлә эзләргә тотындым.

Каюм. Ничек дип чыктың соң?

Хөршит. Шул, дәү этиләргә барам дип сорадым да, Мөршиде янына кереп чыктым, аңарга әйттем, кайтканда тагы керәм.

Каюм. Ул беләмени? Әйтү кирәкмәс иде, миңа яхшы түгел.

Хөршит. Сиңа яхшы булмаган нәрсә миңа да яхшы түгел дә, ул белүдән зарар юк, син әллә кем егетләренә әйтеп бетермә.

Каюм. Башкалар белмиме йөргәнемезне? Әниең белә торгандыр ич?

Хөршит. Әстәгъфирулла! Әни белгәч, ул нигә ярый аннары?

Каюм. Аналар кызларының эшен беләләр, диләр, шуның өчен әйтәм әле.

Хөршит. Инде ул кызларның егеткә күзләре төшсә, хәзер үзгәрә, кылыныш башкара, йөреше башкара, бик билгеле була, белмим, никтер безнең әни белмәде, әллә белеп тә әйтмәде.

Каюм. Белгертмәскә тели торгансың.

Хөршит. Теләсәм дә, мин үзем ана булсам — белер идем.

Каюм (көлеп). Син Хуҗа Насретдин кебек әйттең, ул бервакыт акчасын карак урламас җиргә яшерәм дип яшергән дә, ди, исәпләп торып, мин үзем карак булсам, монда икәнен беләм ич, монда куярга ярамый, ди имеш.

Хөршит. Дөньядагы нинди кызык бар, һәммәсен Хуҗа Насретдин дип сөйлиләр, бер яңа чыккан хикәят китабында Хуҗа Насретдин китабындагы көлкеләрдән кызык көлкеләр бар.

Каюм. Әйе, чибәр китаплар бар, эчен пошканда укысаң, күңелең рәхәтләнеп китә.

Хөршит. Кайсылары эчне генә пошыра, бик кызганыч кешеләр була, мин, шуларны айап, кайвакытта җылыйм. Шәкертләр чыгара диләр шуларны, дөрестме?

Каюм. Жук, шәкертләр түгел, алар үзләренә бертөрле кешеләр, роман язучы диләр. Мәдрәсә шәкертләреннән андый нәрсә булмый, дөрест, шәкертләрнең дә яхшылары була, күбесе анда фатир гына ясап тора. Мин мәдрәсәдә тордым ич.

Хатын эскәтерләр, поднос, чынаяк күтәреп килә. Хатын, Хөршит, Каюм.

Хатын. Озаграк тордыммы әллә? Күрше кибеттә әйберләр булмады, самавырым да хәзер кайнаган.

Каюм. Зарар юк.

Хатын (үзе азерли). Ә, монда тәрилкәләр кирәк икән әле.

Хөршит. Әле мин яңы гына бер китап укыдым, бер киленне бик кызгандым мескенне! Минем күк атасының, анасының бердәнбер кызы булган. Үзе сала баеныкы инде ул, аны Казанга биргәннәр. Аның, шул, ире эчә торган булган, кайнанасы моны бик кыскан. Шул эчә торган угылын да моның өстенә өйләндерергә теләгән. Ахырдан белгәннәр, бу килен, шул, кул эше берлә хезмәт итеп, һәммәсен тәрбия кылган. Ахырда ире дә шунда әллә ни эшләп, эчеп үлгән, моның этисеннән бик зур дәүләт калган. Иреннән бер угылы калган икән, угылы үскән, шулай иттереп, бай бикә булып гомерен үткәргән.

Хатын (китә башлый, сөйли-сөйли бара). Үзләре шактый китап Коръән сөйләп утырган булалар, бу елда инде укыганын белмәссең, укымаганын; «Галимнәр чагыр эчеп зина кыйлгай!» (Күздән югала.)

Хөршит, Каюм.

Каюм. Менә шундый романнар кешенең холкына файда бирә. Менә син укыгансың инде, син каенана булсаң, менә шулай көчләмәзсең.

Хөршит (көлеп). Тумаган тайны дагаламыйлар дигән шикелле, миңа каенана булырга кая әле, хатын булмаган. (Көлеп, кулыннан тотып.) Тизрәк ал да, менә, элгәре хатының булыйм, аннан ары, Алла теләсә, балабыз-чагабыз үссә, каенана да булырмын, көлке әле кыз башың берлә шулай сөйләп утырырга!

Каюм. Сөйләмәсәң дә шулай ич ул.

Хатын (самавыр күтәреп килә). Менә самавыр, бик яхшы күңелеңезне тынычландырып эчегез, бер дә шикләнмәңез. Ә, әле синең акчаң калган иде, аны оныткан икәнмен. (Кесәсеннән чыгарып, шалтыратып, Каюмга бирә.)

Каюм. Үзең берлән алып тор әле, абыстай, монда акча кирәк түгел.

Хатын. Ярый. (Алып китә башлый.) Әйбер кирәк булса, кычкырыңыз!

Хөршит. Ярый, рәхмәт, абыстай!

Хатын. Никадәр акча бирде, тәңкәсе — сиксәнлек, өч тиен, монда ике тиен, инде ничә тиен була, тагы биш тан бар икән. Җә, кызым кайткач санар әле. Кызы да йомшак кына икән.

Пәрдәдән чыга.

Каюм, Хөршит.

Хөршит. Бер чәй ясап эчерим әле, юлда сагынырсың, Хөршит чәй ясап эчергән иде диерсең. (Чәй ясый, Каюм тәрилкәләргә кәгазь капчыктан конфетлар сала.)

Каюм. Ни эшләр инде, сагындырырсың инде, Хөршит!

Хөршит. Сиңа ир кешегә бернәрсә түгел, миңа бик авыр булыр.

Каюм. Алай димә, Хөршит! Ир булсак та, таш йөрәк түгел, миңа бәлки аерылу синекеннән дә авыр була торгандыр.

Хөршит. Ул, авырлыгы никадәр булса да, кайтасы көнге кызыкларны исәпләп җуаныр идем, кайткач ничек буласы билгеле түгел. (Чәйләр ясалган. Кулына конфет алып). Мин куркам шул, ташласаң, ни эшләрмен, дим, озак торырсың микән анда?

Каюм. Өч атналап торылыр шул. Москвада бер ун көнлек эшемез бар, эти әле Петербургка да барырга кирәк булыр, ди. Озак түгел, монда торганда да барыбер берәр ай күрешмәенчә торабыз ич.

Хөршит. Улсы күп түгел! Өч атна түгел, өч ай булса да, санаулы көн бер җитә ул. Читкә киткәч, башка уйлар төшеп, мине бөтенләй ташларсың дип кенә куркам.

Каюм. Хөршит! Син миннән ничек аерылмаска телисең, мин дә шулай ук аерылмаска тырышам, зинһар, минем йөрәгемне җандырып гел шул аерылуны сөйләмә!

Хөршит. Минем бар курыкканым шул шул, аерылсам, бөтенләй харап булам. Йә гакылдан ук шашармын инде. (Үзләре чәй эчәләр.)

Каюм. Соң, Хөршит, син минем сине сөюемә ышанамсың? Ышансаң, мин, үземә хәсрәт алып, ни эшләп сине ташлыйм?

Хөршит. Ышанам да, шул, үзгәрерсең дип куркам.

Каюм. Әллә ни эшләдең син, Хөршит! Мин сине сагынып, сөйләп, бер күңел ачып керер өчен дип чыгам, син минем йөрәгемне генә җандырасың. Элгәре бер дә болай түгел идең.

Хөршит. Ни эшлим соң, Каюм, йөрәгемә чыдый алмаенча сөйлим, бер елдан бирле йөрибез, аз гына да алырга теләгән эшең юк, мин сиңа гыйффәтемне кызганмадым, әйтсәнә, зинһар, синнән башка кеше кулымнан тотканы бармы? Төнем дә шуны уйлыйм, көнем дә шуны.

Каюм. Хөршит! Ни эшлим соң, һәрвакыт шуның касдында да, Ходайдан вакыт җитми торгандыр шул, мине генә гаепле итеп калдырма инде аның өчен. Ни эшлим, җае чыкмагач? Мин өйләнмәгән, син кияүгә китмәгән, ул кадәр хәсрәтләнерлек эш юк әле.

Хөршит. Уф Алла, улсын Алла күрсәтмәсен инде! Аннан ары эш тә бетә! Бу көенчә дә бик уңайсыз шул! Безгә дә җаучы да килә, ярый быел яшь әле, мин кияүгә китмим, дия идем, тагы инде нинди хәйлә табармын! (Туктап торып.) Хәйләсен табар да идең, синнән алам дигән сүз булса! Мин әниләргә Каюмнан бүтәнгә бармыйм дисәм, син мине алмый калсаң, минем исе-мем генә чыгып кала шул! (Еглаган тавыш берлә.) Безнең кызларның кадерләре дә шул гыйффәтлектә генә! Минем атым-чабым чыкса, син алмасаң, мин кая барам? Кем алыр? Барсам да, күңелем синдә булгач, мин ни рәхәт күрермен?

Каюм (моңланып). Хөршит! Еглама юкка! Мин беләм, син мине сөясең, үземнең ни дәрәҗә сөйгәнемне дә беләм! Безнең булачак тормышыбыз да ни дәрәҗә рәхәт булачагы билгеле, чөнки тормышның рәхәтлегенең иң зур сәбәбе булган сөешү табылган, мин ничек булса да ул тормышны корыр өчен сине алмаенча калмаска тырышам, ләкин минем дә атам-анам бар, аларның да ризалыгын алырга кирәк.

Хөршит (еглаган тавыш берлә Каюмның итәгенә җыгыла). Алмаслар инде, алмаслар, гомер буенча кибеп бетәрмен инде! Хәер, шулай булса, гомерем дә озын булмас!..

Каюм (ике иң башыннан тотып торгызып, җылап). Хөршит! Дөньяда сөйгәнең башы хөрмәтенә әйтәм, зинһар, еглама! Син болай калсаң, сәфәрем сәфәр булмый, эшем эш булмый, җаным бул, тукта!

Хөршит. Бәгырем бул! Итәгеңә ятып еглавыма гына рөхсәт бир! Зинһар, кәефең китмәсен, татлы яшьләремнән генә аермасана, җаным! Бу яшьләр... Бу яшьләремнең тәмен белсәң иде! (Туктап торып.) Болар әллә ниләрне исемә төшерәләр. Валлаһи, бөтен дөньядан сине артык күрәм. (Муенына асылына)

Каюм (кулын салып җылый). Җыла, җаным, җыла! Алла күз яшьләремезне кабул итсен! Дөньяда күз яшеннән... күз яшеннән... газиз нәрсә юк. (Туктап торып.) Минем өчен түгәсеңме бу яшьләрне?! (Кочаклап маңлаеннан үбә.) Җан дустым! Ташламам, ташламам!

Хөршит (торып, ике кулын чуп-чуп үбеп). Бәгырем бул, ике күзем, вәгъдәңне онытма! Түккән күз яшьләрем бәрабәренә әйтәм, ташлама! Аяк астында туфрак булып хезмәт итәрмен, җаным, ал! Мин бай дип һаваланма! Алмасаң, үкенерсең, миннән артык сине беркем дә сөя алмас, валлаһи, күңелемнән сөям. (Яшенә карылып.) Күп сөйли дип үпкәләмә, җаным, мин хәлемне сиңа сөйләми кемгә сөйлим?

Каюм. Хөршит! Ышан миңа, җаным, ялганламыйм! Чын күңелемнән сөям, тиң күрми дип уйлый торгансың, валлаһи, һичбер андый уй күңелемә кереп тә чыкканы юк, холкыңны яратам, үзеңне сөям, миңа башкасы кирәкми, әти-әни генә разый булсыннар инде.

Хөршит. Белмим, җаным! Белмим! Күңелем бик курка, безнең бу кадәр күз яшьләребезне агыздыру кирәкмәсләр иде дә, картлар кашында ул күз яшенә бер дә бәһа юк шул! Ходай ни язды, шул булыр инде.

Каюм. Болай еглап та бер дә файда юк, ничек булса да үзеңне үзең җуатып торырга кирәк.

Хөршит. Ул бер аңлаган кешегә еглап сөйләсәң, эчләр бушап китә, хәсрәтләр тарала, күз яше аккан саен баш җиңеләя, гүя баштагы авыру-хәсрәтләр күз яше булып агалар.

Каюм. Улсы дөрест, ләкин куркам мин, ул яшьләргә мин сәбәп булмыйм дим. (Моңаеп.) Күз яше бик сыек, ләкин бик зәһәр, нинди нәрсәне дә ашый, нинди кешене дә харап итә. Күз яшенең бер тамчысы бер кешенең гомерен харап итәргә җитә, күз яше адәмнең сүз берлә әйтеп бирә алмаган нәрсәләрен аңлата! Бөтен хәсрәтләрен уйландыра, башыннан кичкән хәсрәтләр, кайгыларны яңарта! Кешенең кайгылы вакытындагы

күренешләрен искә төшерә, алар өчен хәсрәтләндерә, бала вакыттагы хәсрәт, кайгы, рәхәт, сәгадәт кебек нәрсәләрдән хәбәрсез чакларны искә китереп: «Иа Рабби! Нинди рәхәт чакларым бар иде, хәзер нинди хәлдә мин! Гаҗәба! Шул рәхәтләрне күргән кеше минме?» — дидерә, үзеннән үзен биздерә, гүя дөньяның иң бәхетсез кешесе кебек күрсәтә! Менә миндә шундый вакытлар була, Хөршит! Дөньяда һичнәрсә күземә күренми! Дәүләт бернәрсә түгел! Аз-маз белгән гыйлемең бер әйбер түгел, исәнлек, сәламәтлек бер шәй түгел!

Күз алдыма тау кебек өелеп-өелеп гаепләрем килә, күңелемә, дөньяда ни төрле хәсрәт-кайгы булса, гүя һәммәсе киләчәктә бәнем башымнан үтәчәк кеби күренә! Белмим, минем күңелем ни эшли торгандыр! Язмыш миңаниләр хәзерли торгандыр?! Кибеттән кайтып бүлмәмә керсәм, нәрсәдер бүлмәмдә юк! Китап укырга тотынсам, ни өчендер, бернәрсә аңламыйм! Каядыр минем әүвәлге зиһенем! Ятсам урыныма, башыма килгән уйларны, түгел минем башым гына чишәргә, Әфләтун, Арестуның фәлсәфәләре, белмим, чишәр иде, белмим, юк! Ул кальбемне ярсалар, галәмгә чыгарсалар, белмим, нинди хәсрәтләр табылыр иде! Бер көндә башымнан кичкән вакыйгалар, күңелемдә уйланган фикерләр бер мөхәрриргә гомере буенча язарга җитәр иде! Ай әдип булмаган! Язар идем, белдерер идем, аңлатыр идем. Дөньяны аңладым!!! Аңлата гына алмыйм! Уф! Нидәндер мин дөньядан разый түгел! (Еглаган тавыш берлә.) Мин бер фәкыйрь баласы булсам иде дә үз эшемә үзем баш булсам иде, минем мөкатдәс уйларым бөтен дуст-ишләремнән көлкегә генә алынмасалар иде! Уф, Хөршит! Язмышымнан мин разый түгел! Мин разый түгел! (Итәгенә егыла.) Дөньяда күңелемне җуатыр бер кеше юк! Исмасам, син дә еглап, хәсрәтләрне чиштек! Минем хәлемне сөйләргә сүз аңлый торган дустым да юк! Сөйләсәм, дәүләткә чыдый алмый, диләр, шул дәүләт өстенә тагы ни кирәк, имеш? Мин, дәүләт юк, димим! Рәхәт юк, дим!

Дәүләт башка, рәхәт башка! Исмасам, сүз аңларлык сеңелем дә юк! Мин ни эшләсәм, эшем килешми, ни сөйләсәм, сүзем ишетелми, белмим, нидәндер болай итәләр! Эчемә җыелган хәсрәтләрне белсәң иде, Хөршит, кычкырып җылар идең! Әле дә мин үземнең көләчлегем берлән кешегә белдермим. Уф Алла!.. Безнең өйнең начарлыгын белсәң иде, безнең тормышның кызыксызлыгын күрсәң иде, Хөршит, хәйранга калыр идең!! (Еглап, Хөршитнең кулыннан тотып, еглаган тавыш берлән.) Үзем дөнья рәхәтеннән мәхрүм идем, сине дә мәхрүм иттем. Җаным, гаепле мин синең кашында! Гаепле! Сине алмасам, гыйшык уты берлән җандырам, алсам, үги ана уты берлән көйдерәм. Барысына да мин сәбәп улдым, барысына да. Рәхәтеңнән яздырдым. Күңелеңне аздырдым! Гөнаһсыз башыңны, дәртсез күңелеңне хәсрәт дәрьясына чумырдым. Мин гөнаһлы, фәрештәм! Мин гөнаһлы! (Маңлаеннан үбә, битенә карап.) Бу ал йөзләрең, озын сачләрең, җазибәле күзләрең, агудан ачы яшьләргә фида булырмы икәнни?! Атаң-анаң, бәгырь парәсе, күз нуры дип, сине шул көннәр өчен тәрбия кылдылар микәнни?! Сачөк вакытың минем кеби бәдбәхетләрнең дәрте берлән хәйран булырмыни? Мин сәбәп булдым, җаным, мин сәбәп булдым! Ни әйтим,

таулардан зур синең кашында гаебем, ни әйтим?! Сиңа хат язмасам, болай булмый иде, ник яздым?! Ник яздым?! Үзем кызганыч түгел, сине харап иттем! (Хөршит яулыгын алып Каюмның күзен сөртә.) Уф Раббем! Үзең җайла, хәлем бик авыр, Хөршит!

Хөршит (моң гына иттереп). Каюм җаным, җылама! Минем өчен бу кадәр хәсрәтләнмә! Үзеңне үзең ул дәрәҗә борчыма! Әлхәмдүлиллаһ, дәүләтеңез бар! Сәламәтлегең бар, атаң-анаң читрәк күрсә дә, ни эшлисең соң? Башка кешеләрдә ул әллә ни жук. Сиңа аның өчен мин һич рәнҗемим, бәйләндек инде, ни эшлисең. Аласың икән — рәхмәт, мине морадыма тиендерәсең, алырга теләп тә, атаң-анаң рөхсәт бирмәсә, анда син гаепле түгел. Дөрест, мин харап булырмын, дөньяда мин тормыш рәхәтен күрмәм... Ир ләззәтен татымам... Бу эшләрем өчен бәлки газиз атам-анамның да ачуларын алырмын. Ләкин син, мине алып, әллә никадәр үзеңә авырлыклар йөкләргә тиеш булса (еглаган тавыш берлә), ул вакытта алма мине!.. (Калтырап.) Мин сиңа рәнҗемим, Аллаһе Тәгалә сиңа изге көннәр бирсен. Әмма миңа авыр булыр гына дисәң, анысыннан курыкма, миңа син булсаң, һәммә мәшәкатьләр бернәрсә түгел, дөньяның ләззәте миңа синең берлә булуда гына. Әгәр мине ала алып та, үзең алмый калсаң, ул вакытта мин разый түгел. Күз яшьләрем көйдерер дип куркасың, күңелең дөрест булса, күз яшьләрем сиңа файда гына булыр. Күз яшьләремне тыя алам димим, тыя алмыйм, хәсрәтләнәм. Ләкин мин синнән бәхил, җаным! Үзең дә миннән разый бул. Белмәссең, дөньяның әллә нинди хәлләре булыр. (Кулын уба.)

Каюм (калтыраган тавыш берлә). Хөршит! Ни сөйлисең, сәламәтсең ич син? Ул ни дигән сүз?..

Хөршит. Сәламәт шул, сәламәт! Хәсрәтемнең зурысы да шул. Кяшки бу көн синең кочагыңда актык күрешүләребез дип зәһәр яшьләрем берлән йөзләреңне буяганча, үлем түшәгендә актык сулышларымны суласамчы? Ул вакытта соңгы минутларым дөньяның ачыларыннан, бетмәс-төкәнмәс хәсрәтләреннән газиз җанымны коткарыр иде! Бу минутлар мина язмышымның актык хөкемнәрен белдерделәр, гомеремдә рәхәттән мәхрүм иттеләр, яшьлегемдә яшьлек кызыкларыннан аердылар, артык дөньядан өметем калмады! Калмады!! (Каюмның итәгенә җыгыла.)

Каюм. Хөршит, ташла шул сүзләрне, безнең хәсрәтләр болай еглап кына бетмәс. Алай бөтен дөньядан өмет өзәрлек түгел әле синең хәлең дә, никадәр егласаң, шулкадәр яшь күбәя, зинһар, тукта. Актык күрешүләребез була икән, моннан соң егларга вакытлар булыр, очраган вакытта сөйләшеп калыйк. Әгәр актык булмый икән, еглау ни эшкә? Тор, җаным, сөрт күзләреңне! (Хөршит әкертен генә торып күзен сөртә. Каюм да чәйләрне савытка сала.) Чәйләр дә суынып беткән икән, эчә алмаенча да калдык.

Хөршит чәй ясый башлый.

Каюм. Хөршит, әллә самавыр сүндеме! Мин теге хатынны чакырыйммы?

Хөршит. Кирәкмәс, шул көенчә генә эчәрбез. Кара әле, сәгатең ничә булган? Миңа кайтырга вакыт нитмәсен.

Каюм (алтын сәгатьне ачып карап). Бер туларга унике минут.

Хөршит. Әле миңа бераз вакыт бар икән. Әтиең берлән барасызмы, Каюм?

Каюм. Әле үзем генә бармакчы булам, этигә бүтән уй төшмәсә.

Хөршит. Үзең генә башкарасыңмы шул чикле эшне?

Каюм. Ике ел инде, андый эшләрне үзем эшлим. Бүтән эшне дә башкарыр идем дә, эти үзе ташламый әле, әни дә мине ул чикле эшкә керүемне күпсенә, үги ана бит, Хөршит, минем кеше булуыма бер дә разый түгел!

Хөршит. Шулайдыр шул, Каюм, безнең әни дә җылап-җылап үги әнисенең көчләүләрен сөйли. Әллә ниләр кылып бетергән инде, әйберләр арасына егетләр хаты итеп үзе язып тыккан, аны тапкан булып бабайга күрсәткән. Бабай бик көнче кеше булган. Ул вакытларда, ул, егетләр берлә хат алышу да бик сирәк булгандыр шул, әнине бик кыйнаган. Шуннан соң, элгәре ни өчен икәнен белмәгән икән, ахырдан бабай әйткәч, әни җылап-җылап ант иткән. Шуннан соң ышанган төсле булган да, алай булса да элгәрегечә булмады, ди. Шуннан ары әнине әлеге этигә килешкәннәр. Шул үги әби инде әтинең булдыклылыгын белә икән, бик кайтартырга тырышкан, әнигә әллә нинди егетләр исеменнән дип хатлар китерткән. Әни әйтә, шул, алай да Аллага шөкер, берсенә дә алданмадым, ди.

Каюм. Минем әни генә шулаймы әллә дип тора идем, башкалар да бар икән. Минем әни дә шуның нәселе түгел микән?

Хөршит. Нәселе бер булмаса да, үгилекләре бер ич инде.

Чәй эчәләр.

Каюм. Шулай шул, ни кылса да, сиңа зарар итәргә тели.

Хөршит. Безнең җиңги дә, ана, үги балалар тәрбия кыла да, бер дә алай көчләми. Балалары үз аналарыннан артык күрәләр.

Каюм. Мин дә бик якын күрер идем, усаллыгыннан һич айнытмый. Әле бертөрле усаллык кыла, әле бертөрле. Синең җиңгәң дә йә бик яхшы укыгандыр, яисә анасы бик яхшы карчык булгандыр. Ничек булса да, ул кеше рәнҗетүнең начарлыгын аңлагандыр. Ул шул андыйлар йөзгә бердер, йә меңгә.

Хөршит. Ул үзе шул йомшак күңелле, яхшы хатын, ул шул үги кызны да шундый яхшы карап бирде — бөтен карендәш-кабилә рәхмәт укыдылар, җиһаздан җиһаз ясады, эштән эшкә өйрәтте, аны, әнә Ягкуб байның приказчигы бар, Сөләйман исемле, шуңарга бирделәр. Үзе дә бик гакыллы кыз иде, киявен дә бик мактыйлар — эчми-тармый, үз эшендә генә, ди.

Каюм. Алай яхшы егет икән. Приказчиклар арасында бөтен айлык акчасын әрәм итеп бетерә торганнары да бик күп була. Яңа мода казакиләренә, очлы бүрекләренә, майлы күзләренә карап, безнең Казан кызлары фәрештә төсле дип белсәләр дә, ал арның күбесе шул кием калыбы гына булалар. Кайсы приказчиклар була, бөтен айлык акчасын киемгә тыгып бетерә. (Көлеп.) Аның, шул, хатын-кыз арасында кадере дә зуррак була инде. Безнең шундый бер Сәйфулла исемле приказчик бар иде, мескен, шул бар акчасын киемгә бетерә иде. Шул җыен вак-төяк хатын-кызның күңелен ала-ала гомере буенча өйләнә алмый калды. Беркөнне бу яңы киемнәр кигән, мин кассада утырам, приказчиклар берлән җүри җентекләп торабыз, хатын-кыз, кибеткә килеп керәләр дә, чапан астыннан гына элгәре кая кем бар, шуны карыйлар да, Сәйфуллага таба китәләр. Бер хатын, кибеткә кергәч каранды да бер якка бара иде, шунда көзге бар, көзгедә Сәйфулланы күрде, борылды да бара башлады, менә кибет халкы: «Элгәрерәк белмәдеңмени аның киеме яңа икәнлеген?» — дип көлә башладылар. Ярый, хатын бик әдәпсез түгел икән, бер сүз әйтмәенчә чыгып китте.

Хөршит. Оятлы иткәнсез икән мескенне?

Каюм. Ни эшләп йөрергә кирәк, үз кадерен үзе китәреп. Безнең Казан хатыннарында хәзер гореф китте, бер кечкенә генә йомыш булса, киенә, ясана, бизәнә дә базарга чыгып китә, шәлләр бер көнне, чапан ябына, тышыннан караганда бер әүлия хатын дип белерсең, эченә керсәң... күзләрендә май чабалар.

Хөршит. Гел хатыннарны гына гаепле итәсең. Базар халкы үзләре дә, бер хатын килеп керсә, хәзер елмая-елмая сөйләргә тотыналар.

Каюм. Мин дә аларда гаеп юк димим, алар сөйли шул, шуңарга өйрәнеп беткәннәр, алар аннан оялмый, хурланмый, аларның эшләре шул. Ләкин, алар шулай дип, кергән хатын-кыз алар төсле булырга ярамый.

Хөршит. Улсы шулай инде, вак-төяк хатын-кыз азрак эш эшләклиләр дә, әллә ниләр киенеп бетәләр, үзе кәләпүшче хатын була, йә тегүче кыз була. Улсы ярар, үзебез сөйлик әле. Беркөн сиңа Шәрәфетдин бай кызы Гарифәдән җаучы барды, диделәр, дөрестме ул?

Каюм. Шулай дигәннәр иде, бүтән бер эш тә булган юк, миңа бер кеше дә ул тугрыдан сүз сөйләгәне юк.

Хөршит. Сорасалар, риза булыр идеңме соң?

Каюм. Тагы каян китереп чыгардың, Хөршит! Ни эшләп разый булыйм! Булмас идем.

Хөршит. Әйе, булмас идең, минем алдымда гына шулай әйтәсең.

Каюм. Синең артыңда ни эшләгәнем бар соң, Хөршит!

Хөршит. Юкта...

Каюм. Сөйләргә бер сүз булсын дип кенә әйтәсенме?

Хөршит (көлеп, иркәләнеп кенә). Түгел.

Каюм. Алай булса, миннән «сөям сине» дигән сүзне ишетер өчен икән!

Хөршит (кычкырыбрак көлеп). Аны кайдан белдең?

Каюм. Элгәрерәк, синең берлә яңы сөешә башлаганда синнән шул сүзне бик көтә идем, беркөнне сөям генә димәдең, әллә ниләр бизәкләп-бизәкләп, әдипләр төсле сөйләгән идең, минем шул көнге шатлыгым кеби шатлануымны гомеремдә белмим.

Хөршит. Мин ул сүзләрне үзем дә шатлана-шатлана сөйләгән идем, күрәсең, сиңа да шундый кызык булган, кара әле сөешү нинди ләззәтле!..

Каюм. Сөешү болай әле, сөешеп бергә гомер үткәрү ничек була икән?

Хөршит. Чын, бик кызыктыр, бөтен гомерең хәзерге сәгатьләр төсле була микән?

Каюм. Икең дә үз тугрыңа төшкән эшне эшләсәң, мәхәббәт искермәсә, билгеле, шулай була шул.

Хөршит. Ә мәхәббәт искерәме?

Каюм. Искерә дә... бетә дә.

Хөр ш ит. Синеке бетмәсә ярар иде.

Каюм. Синеке бетсә дә ярар идеме?

Хөршит. Минеке бетәрлек түгел, синекенә генә ышанып бетмим.

Каюм. Мәхәббәтнең кызыгы да ышанмау берлән арта ул, син миңа «сөя» дип ышансаң, мин сине «сөя инде» дип йөрсәм, сүзләргә сүз дә калмый.

Икесе берьюлы. Әле, исмасам, чыккан саен шуны сөйлибез.

Хөршит. Ул вакытта көнләмәс тә идек, чын, әллә ни төсле була. (Көлә.) Менә сөешеп-сөешеп, кавышалмый калсаң, гомер үткәрү читен була торгандыр?

Каюм (көлеп). Мин сине «Сөешеп-сөешеп кавышалмый» дигәч, «Сөешеп-сөешеп кавышмаган бер без түгел — ил берлән!» дигән йырны йырлый дип белдем.

Хөршит. Мин йырласам, аны пырламас идем, менә шул йырны йырлар идем мин:

Сөямен үзеңне, кашын берлән күзеңне.

Кавышырбыз, кавышырбыз, онытмасаң сүзеңне!

Син ни әйтер идең?

Каюм. Ни әйтим, мин әйтәсене үзең дә беләсен иңде, шуны әйтим әле, Хөршит! Зинһар, аерылганда җылап калма.

Хөршит. Ярар, кайчанга китәсез әле?

Каюм. Иртәгә «Самолет» парахутына төшәбез, син дә озатырга төшәмсең?

Хөршит. Мин ничек төшим, анда кая күрешербез, мин алай теләсәм ничек йөри торган кыз түгел.

Каюм (көлеп). Җүри генә әйтәм.

Күренешкә хатын чыга.

Хатын. Эчәсезме, эчеңез, эчеңез, эһ-эһ-эһ... Бая да килгән идем дә, әллә җылый идеңез, керми киттем, була ул, була яшь вакытта. Бер-бер нәрсә кирәкмиме?

Хөршит. Жук, утыр, абыстай, чәй эчәрсең!

Хатын. Рәхмәт, нигъмәт кайтарырга ярамый, берне генә эчим алай булса. Кызым кайтмый әле, кияүгә дә кайтырга вакыт җитә инде.

Каюм. Абыстай, үзең Казаннныкымы син?

Хатын. Жук, мин Арча юлыныкы, угылымыз да солдатка киткән иде, картым үлде, шуның өчен моңда кызыма торырга килдем. Өченче генә аем әле.

Каюм. Алай икән.

Хатын (көлеп). Әйтергә дә яхшысынмыйм, ирле-хатынлымы?.. Алай дисәм, яшьрәкләр, менә бездә дә җыен вакытларында шулай кызлар берлә егетләр аулакларда күрешәләр.

Хөршит. Ата-анасы ачуланмыймы соң?

Хатын. Жук, ни эшләп ачулансын? Ата-бабалардан калган йола ич! Яшьләргә күңел ачу кирәк. Муллалар гына бу елда тыя башладылар! Шуның өчен безнен ил-көннән бәрәкәт күтәрелде, ашлык та булмый башлады. Элгәре без яшь вакытта уены да була иде, ашлыгы да була иде. (Бер чынаяк чәй эчә, чикләвекләр ашый.)

Ерактан бер тавыш ишетелә: «Хәбибә абыстай!»

Хатын. Кем икән? (Торып китә башлый.) Иртәгә килербез дигән кешеләр бар иде, шулар микән?

Күренештән чыга.

Хөршит (торып, чапанын ала да). Нинди кешеләр икән? Харап булмасак ярар иде, Каюм! Әйдә, зинһар, китик.

Каюм. Ул кадәр ашыкма, менә шул конфетларны ал.

Хөршит. Зинһар, анысы кирәк түгел, кем булса да мине калдырып чыкмасана.

Каюм (конфетны алып бирә-бирә). Ни эшләп мин сине ташлап чыгыйм.

Хөршит. Әйдә, зинһар, китик, харап булам, кеше сүзенә чыгам. (Китә башлый. Каюм зонтик ала да бара. Хөршит туктап көлеп карап.) Каюм! Beләмсең, аерылабыз, хуш бул, җаным, исән йөреп, сәламәт кайт.

Каюм. Син дә сәламәт тор да, шатлык берлә күрешергә насыйп итсен.

Хөршит (калтыраган тавыш берлә). Амин! (Күрешә башлыйлар. Кулын тотып торып.) Онытма вәгъдәңне! (Каюмның муеныннан кочаклый.)

Каюм. Онытмам, җаным, онытмам.

Хөршит (алып, көлгәнрәк тавыш берлә). Москвадан кайткач та хат яз.

Шул арада карчык килеп керә дә, кызга карап, күзендә яшь күреп:

Карчык. Жылама! Җылама! Китте, үзебезнең күрше-күлән генә, тагы килегез. Ә... әйберләреңезне алмадыңызмыни?

Каюм (кесәсенә тыгылып бер ак тәнкә алып). Мә, абыстай, әйберләрне дә ал, безне сораучы булса да, безне әйтмәсәнә.

Хөршит. Хуш, абыстай.

Хатын. Хуш.

Пәрдә төшәр.

ИКЕНЧЕ ПӘРДӘ

Рәхмәтулла байның аш бүлмәсе, сул якта Габделкаюмның бүлмәсе, аш бүлмәсе артындагы ишек ачык, ашханә күренә һәм ике асрау арлы-бирле көлешеп-көлешеп йөриләр. Аш-су бүлмәсендә түгәрәк өстәлдә чәй әзерләнгән, Рәхмәтулла бай берлә бикәсе Галимә күренә. Бүлмә байларча зиннәтләнгән, Рәхмәтулла бай ак сакаллы, нечкә иттереп кырыккан мыеклы, эре кызыл төймәләр берлә ясаган кара постау казаки кигән, тездән аз гына үткән чалбар, саче алган, башына чуклы иске генә пол фәс кигән, Галимә бик кечкенә калфактан, яңы мода күлмәктән. Чәй эчәләр.

Рәхмәтулла. Бүген иртә намазда мәгъзүм Коръән укыган иде, өйлә намазында тамга җыйдык, хираәте яхшы икән, арттагы сафка ук ишетелде. Гыйлемен бик мактамыйлар да, ата баласы дидек инде.

Галимә. Инде тамга тулдымыни? Әллә өйләндерерләр инде.

Рәхмәтулла. Әйе, шулай да урысча укымаган ди, бу елда шул чыкты, мөселманнар арасында фетнә.

Галимә. Габдулла байлар, Гали байлар куймаска телиләр дигәннәр иде, разый булдылармыни?

Рәхмәтулла. Булдык инде, мәгъзүм дә бу яңы укытуны мәдрәсәгә кертмим дип сүз биргәч, дим-димнәш берлә разый булыштык.

Галимә. Ул элгәре Бохарага китмәс борын шактый ачык бер шәкерт иде, әллә нинди ямьсез чалмалар киеп, бик озын чапаннар киеп, нәкәсләнеп кайткан.

Рәхмәтулла. Мәшәихләр тәрбиясе!

Галимә. Алаен алай да, яшь кешегә ул чикле үк килешми инде, бер сүз сөйләмәенчә утыра, әллә бохар тәмәкесенә өйрәнде микән?

Рәхмәтулла. Ул булмас, аңарга өйрәнгән кеше сүздән тукталмый, диләр, әфиюн булса булыр инде.

Галимә. Әфиюнын-мәфиюнын белмим, бигрәк сөкүтләнгән иңде. Ул ничек мәдрәсәгә керер икән, ирләр эшен без белмибез дә, булмас аңардан, булмас!

Каюм килеп керә, Галимә аңарга карап «Утыр!». Каюм утыра.

Рәхмәтулла. Белгән идек тә, атасы олуг кеше булганга, догасын алыйк, дидек, мәрхүм әтисе галим кеше иде.

Каюм. Кем ул?

Рәхмәтулла. Үзебезнең мәгъзүмне әйтәм, аңарга тамга җыйдык бүген.

Каюм. Мулла буламыни? Ә, алай икән, мәдрәсәдә нинди зур хәлфәләр бар, алар ни эшлиләр икән, мәдрәсәне таратасыз икән.

Рәхмәтулла. Яңы укытуны да кертмәм дигәч, атасы яхшы кеше дип, разый булдык.

Каюм. Атасының яхшылыгы аңаргамыни! Ул яхшы булса, үз дәрәҗәсен алган, моның начарлыгын беләторып куясыз. Кыямәт көнне ни җавап бирерсез? Безнең халыкта бер сүз бар! Атасы яхшы, имеш, анасына ник бер дә карамыйсыз?!

Рәхмәтулла. Син яшь әле, тик тор, олугларга тел тиермә.

Каюм. Мин тиеп әйтмим, шуңдьгй зур урынга кешесен карап куярга кирәк иде.

Рәхмәтулла. Урыны зур булгач, кешесе дә зур була. Гыйлеме бар дип, Шакир төсле нәселсезне куярга кирәкмени?

Каюм. Ул менә русларда һәр урынга ярарлык кеше куялар, шуның өчен һәммә кеше үз дәрәҗәсендә тора, бездә шундый эш булмаганга, муллаларыбызның имгә ярамый торганнары була, Казан шәһәренә имам итеп шуларны куярга хурлыгы да бар бит!

Рәхмәтулла (ачуланып). Бер белгәнең урыс, ни сөйләсәң дә, урыс катыштырмый сөйли алмыйсың, әллә урыс булырга телисеңме? Бу нинди бу, теләсәң ни хакында сөйлисен, синең ни эшең бар мулла сайлауда?! Мәхәллә байлары сайлаганнар, тагы ни кирәк, бәрәкәтсез? Әллә муллаларга курс тутырганны куяр идеңме? Ата баласы. Бохар йөргән, мәшәихләр күргән, тагы ни кирәк? Әдәпсез булмасан, олугларга тел тиермәс идең!

Галимә. Гел сынап торам, кешегә яраган кеше безнең Каюмга ярамый, халык яратмый торган кешеләр берлә дуст була. Мәхсин байларны әле карт абыстай, кызын болардан укытмаган өчен, тирес кул берлә каргады, бу шуның берлә дуст. Хәдичә бикәнең урысча укып йөри торган угылы — тагы моның дусты. (Каюмга карап.) Син, кеше буласың килсә, әтиең дустлары берлә дуст бул, аларны дошман күреп йөрисең. Шәкүр бай угылы Харис ник ярамаган? Үзе синең кебек яшь егет, атасы хәзрәт сабагына кергән. Кибеттән кергәч бераз чыгып керә дә, ди, синең шикелле күзен бетәштереп экият китаплары укып ятмый, ди. Әле беркөнне этисе йортка килгән хәерчеләргә бирергә дип акча биреп чыгарды да, яртысын гына биргән, ди, бу кирәк булыр әле дип, яртысын үз кесәсенә салып куйды, ди. Менә шундый җыйнак, ди!

Рәхмәтулла. Моның атасы тапкан акча җиңел әле, бу әллә нинди мирзаларга ияреп убществаларга акчалар түләп йөри. Болар гына яхшы булганнар! Фәкыйрьләр ашаталар, имеш! Бик яхшы буласылары килә икән — сачләрен, мыекларын төзәтсеннәр. Балам үзем төсле булсын дип Аллаһе Тәгаләдән ни чикле сорадым, догам кабул булмады. Мин, әлхәмдүлиллаһ, синең кебек яшь вакытымда юк китаплар укып вакытымны үткәрмәдем. Гәзит укыган булып та ялганнарга ышанып, аңда сугыш бар, моңда сугыш

бар, дип йөрмәдем. Алай булса да, сугыш булганны белмөенчә калмадым. Сугыш булды исә, күккә кызыллык күтәрелә, тагы нәрсәгә акча әрәм итеп, күңел каралтып, гәзитләр укырга инде.

Галимә. Әле мин сиңа әйтмим генә, син Москвада вакытта һөркөнне кич берлә театрга барды, акча әрәм итеп, анда ни эшләп йөри торгандыр, исмасам, ат кәмитенә барса, кызыгы булыр иде.

Рәхмәтулла. Ул безнең сүзне тыңламый инде, аңда соң ни эшләп күңел каралтып бер урысның сөйләгәнен тынлап торыйм! Эчең поша икән, ал китап, укы, безнең китап азмыни? «Сәетбатталмы» дисең, «Фәттахетдин»ме, нинди кызык китаплар! Без тыңлап торыр идек, син укыр идең. Мин сине азрак адреслар язарлык белсен дип укыттым, син әллә нәрсәләр укый башладың. Белмим, иңде бу нинди кеше булыр?!

Габделкаюм. Әти, ул чикле ник битәрлисең, мин акча әрәм итеп йөримме? Әллә сезгә хезмәт итмимме? Минем яшьтәш егетләремнән үк аталарын бөлдереп бетерүчеләр бар ич! Ник аларга бер дә карамыйсыз? Русча укуымнан ни зарар бар? Мин аларның китабын укысам, файдалыларын гына укыйм, әдәп өйрәтә торган, холык яхшырта торганын.

Рәхмәтулла. Аһ-аһ-аһ! Урыс китабыннан холык яхшырта торганын, файдалыларын укый, имеш! Бик анда ишаннар сабагын өйрәтә торгандыр. (Торып чыгып китә.)

Галимә. Гайниҗамал! Җыештыр самавырны!

Галимә дә чыга, Габделкаюм да чыга да, үз бүлмәсенә барып керә.

Каюм. Менә болар берлән тор инде! Аталык хакы бар инде. Бу кадәр хатыннар сүзенә карап йөри торган кеше булыр икән! Шәкүр байның Харисы атасының фәкыйрьләргә дип биргән акчасын кесәсенә салып калган да, фәкыйрьләр хакын фахеш юлында әрәм иткән дә, шуның өчен мактаулы булган! Мин үземнең аңнан-моңнан җыйган акчамны фәкыйрьләр ашатыр өчен биргән икәнмен дә — гаепле булганмын! (Гайниҗамал самавырларны ала. Каюм акыртын гына укып, өстәл астыннан кәрзинкә чыгарып, китаплар актара.) Күзләрем сине күзләр, күңелем Хөршитне эзләр! Хуш, җаным, Хөршитем! Аерылдык безләр. (Шул арада Шаһидә килеп керә. Каюм, куркып сикереп торып, Шаһидәне күргәч.) Куркыттың! Әти дип белдем. (Китапларга төртеп күрсәтеп.) Ул боларны күрсә, кыямәт кубарыр ич.

Шаһидә. Теге җегет килгән, сезне чакыра.

Каюм. Кайсы җегет?

Шаһидә. Ана теге безгә кунаклар килгән көнне бер кеше килгән иде ич.

Каюм. Ә, Гәрәй.

Шаһидә. Җук, ул түгел, иртәгесен син Москвада вакытта урыслар звонок куйдылар, шул көнне ул сине сораган иде.

Каюм. Аңламадым. (Уйлап.) Кунаклар килгән көнне бер кеше килгән, аның иртәгесен тагы бер кеше килгән, урыслар звонок куйганнар, бүген тагы бер кеше килгән, моннан нәрсә аңлыйм?!

Шаһидә. Теге җегет инде! Күзләре Җәмилә күзе төсле.

Каюм. Җәмиләңне белмим! Сүзеңне аңламыйм! Бар, кер, диң!

Кыз китә.

Каюм. Остазбикәләр вәгазе төсле сөйләп, башымны әйләндереп бетерде, һәммәсе дә татар телендә сарыф, нәхү юклыктан. (Китапларын рәтләп, берсен алып.) «Бәни бәшәр та хәзрәти Адәмнең хөлкатеннән бире сәгадәт арамактадырлар. Фәкать алмазы чүплекләрдән арамак кеби, сәгадәтләре дә фахеш юлларыннан, гаклән вә шәрган мәнһи шәйләрдәй табмак эстәдекләреннән, бу вакыта кадәр сәгадәтнең ләфзыны көнеһ белмешләрдер. Безем заманымыза кәләнчә, хәмделиллаһ, мәгариф сайәсендә һәр шәйне нәрәдән арамак лазем идекене белдек» (дип укыганда, сарырак кыяфәтле, озынча йөзле, урысчарак киенгән, бик кечкенә кара бүрекле егет килеп керә. Каюм каршы барып.) У, сез икәнсез, Габделгазиз! Белмәдем, гаеп итмәңез.

Габделгазиз. Москвадан кайтканнан бирле күрешкәнемез дә юк шикелле.

Каюм. Әйе, әйе. (Габделгазиз кулын суза да күрешәләр. Урын күрсәтеп.) Утырыңыз.

Газиз (дә утыра да, китапларга карап). У, синең китаплар ни эшләп яталар? Соң, иптәш, Петербургны яраттыңмы? һәммә йирдә булдыңмы соң?

Каюм. Ничек һәммә йирдә буласын? Яраттым, чибәр шәһәр. Бердән, эти берлән идек, икенче, һәммә йирдә булу минем үземнең мәсләкем түгел. Музейда булдым, театрда булдым, көтепханәсендә булдым.

Газиз. Миңа әүлиялык сатасың инде! Нәрсәгә алай кылынасың? Үзең, иптәш, дуст булырга ярый торган кеше. Тартмаган, эчмәгән, алай-болай йөрмәгән булып әүлиялануыңны гына яратмыйм.

Каюм. Жук, алай түгел, һич әүлиялык сатмыйм, мәсләкем шул: эчмәү, тартмау һәм башка начарлыклар кылмау.

Газиз. Мин эшлим дә, сөйлим дә, сезнең төсле яшереп тормыйм.

Каюм. Газиз! Яшермим мин, ләкин кылганым юкны үземә-үзем яла ябар хәлем юк.

Газиз. Ул сүзне бүтәнгә сөйләрсез, мин андыйга һич ышанмыйм. Эчмә дә, тартма да, арлы-бирле йөрмә

Адәм балалары Адәм галәйһиссәлам яратылганнан бирле бәхет эзлиләр. Ләкин алмазны чүплекләрдән эзләгән төсле, бәхетләрне дә бозыклык юлларыннан — акыл буенча да, шәригать буенча да тыелган нәрсәләрдән табарга теләгәнгә күрә, бу вакытка кадәр «бәхет» дигәннең сүзен генә беләләр. Безнең заманыбызга җиткәндә, Аллаһе Тәгаләгә мактау, аң-белем аркасында нәрсәне нәрсәдән эзләргә тиеш икәнлекне белдек.дә, ничек эч пошмаенча чыдап торырга кирәк. Заһидлар төсле өйдә утырып торырга кирәкмени?

Каюм. Соң, җә, ни эшләргә кирәк?

Газиз, һәммәсен кылырга кирәк. Әле мин кайтып киләм бер җирдән... Ух, эшләдем дә... Әллә качаннан бирле дәртем төшеп йөри иде...

Каюм. Бернәрсә дә аңламадым, ачык сөйләсәңез лә!

Газиз (көлеп). Ачыкмы?.. Баштан укмы?.. Безгә бер вакытны бер кеше фатирга аскты өйгә керде... Моның бер кызы бар... Мин беркөнне күрдем дә, монда бар икән дип, җай чыгарырга теләп йөрим... Кыз бер дә минемчә түгел... Бер әйттерәм, ике әйттерәм — жук, сүземне тыңламый... Бик ачуым килде... Ачу килсә, ни эшлисең?! (Гыйффәтле) түземле кызны бер эш эшләп булмый... Бервакытны хат яздым: эш шулай, шулай, әгәр сүземне кабул итмәсәң, эш башкача булыр, дидем. Кыз миңа җавап биргән, сөйсә, соратсын, барам, дигән. Мин шул сүзләрне ишеткәч, ә... белдем ни эшләргә, дидем дә, кызга хат яздым; мин сине сөям һәм соратам, ләкин элгәре үзеңне бер күреп сөйләшәсем килә, дидем. Кыз разый булган... Ник разый булмасын? Билгеле, миңа бару бер кәвешчегә баруга караганда артык була. Шулай итеп, без кыз берлән бер күрештек, теге кызга бер дә белмәгән төсле күрендем. Имеш, әүвәле уларак бу кыз берлә күрешәм. (Көлеп.) Ышанды! Ул белми минем Газизә берлә Фатыймага ниләр кылганны! Мин аңарга, безнең фатирдан чыгыңыз, югыйсә, мин сине соратсам, халык арасында әллә ниләр чыгар, дидем. Алар чыктылар. Шуннан мин икенче күрешергә чакыр-дым. Кыз чыккан. Бара торган җиремезгә бардык. Марҗага өчлекне күрсәттем дә чыгарга куштым, марҗа да чыкты. Без аулак калдык. (Көлеп.) Мин шуннан... Ахырдан мине җалындыра иден, хәзер менә син җалын инде, дип чыгып киттем, кыз шунда җылый-җылый калды. Миңа килеп бикә булып торасы!! Менә тор! Ул синең шикеллеләрне генә өйрәткән инде.

Каюм. Мискинә кыз, ул нишләр инде?

Газиз. Җә, хатыннар төсле әллә ниләр кылынмасана. (Көлеп.) Эшләгәнме? (Үзен күрсәтеп.) Егетлек шундый була ул!

Каюм. Бу эшеңез өчен тәбрик кыла алмыйм... Гафу боерыңыз! Сезнең карашыңыздан үз файдаңыз хасыйл булган булса да... Гөнаһсыз кызны бөтен рәхәтеннән мәхрүм иткәнсез... Яхшы эш эшләмәгәнсез, дустым!

Мискинәнең бөтен гомерен харап иткәнсез... Аның өчен җанының чыгуы (гыйффәте) түземенең югалуыннан артыграк булыр иде. Минемчә, шундый бер зур гөнаһ кылгансыз, дөньяда һич аның кебек кабахәтлек, начарлык булу ихтималы юк... Уйласаңыз ла! Мескинә хәзер ни эшләсен ул?.. Әй бөрадәр! Ничек вөжданыңыз җитте шулкадәр золым кылырга?.. Мин шул эшне эшләсәм, эч пошуыннан (вөждан газабыннан) үләр идем. Моннан зур инсаниятсезлек...

Газиз (ачуланып аягурә торып). Мин синнән монда холык өйрәнергә килмәгән... Кылдым... Үзем кылдым, һәммәсен белеп кылдым. Тагы кылам... Инсаниятсезлек, имеш. Таптылар бер сүз!.. Әйләндерәләр дә шуны әйтәләр. Кызлар берлә йөрү дә инсаниятсезлек. Аларны ташлау да инсаниятсезлек. Анда-монда барып утыру да инсаниятсезлек...

Каюм. Ачуланмаңыз! Үзеңезне айап кына әйтәм; дөньяда кылган яхшылыклар һәм яманлыклар һичберсе үзләренә (муафикъ) тиеш җәза бирелмәенчә калмый. Бу эшләргә каршы озак онытылмый торган начар бүләкләр берлән бүләкләр, дип әйткәнем генә! Укыганыңыз бардыр романнар, милли хикәяләр, тулардан ничек бер дә гыйбрәт алмыйсыз?

Газиз. Мин ничек алардан гыйбрәт алыйм, әүвәл үк ничек хурланмаенча укыйм? Аларны кем яза дип беләсең? Мин аларны язучыларының атасын, бабасын, исемен, хәтта кая торганнарына кадәр беләм. Синең төсле авыз сулары агызып, мискинә ул кыз бик кызганыч, бер егет алдап ташлаган, фәлән егет бик аяныч булган, фәкыйрь дип сөйгәнен бирмәгәннәр, дип торыйммы? Аларны укып торганчы, мин утын ярсам, файдалы булыр.

Каюм. Утынчы буласың килсә, билгеле, утын яру файдалы. Минем әйтүем — инсан буласың килсә дигән сүз иде. Үзеңез карарсыз аннары.

Газиз (торып, ачуланган тавыш берлә). Мыскыл иткән буласың, үзеңнең болай өйдә дүнегеп ятуың да саранлыктан гына! (Чыгып китә башлый.) Мин сине кеше дип йөри идем, түгел икәнсең. (Чыгып китә.)

Каюм (ялгыз). Әйе, сез кеше булсаңыз, мин түгел шул... Мискин! Әхлаклы булса, нинди чибәр егет булыр иде. Ай әхлак! Әхлак! Бигрәк мөкатдәс нәрсәсең! Йа Рабби, шул холкымнан аерма! (Торып, китапларын рәтли башлый, шул арада исенә төшеп.) Мм... Минем Хөршиткә язган хатым бар ич, мин аны бүген үк Шаһидәгә бирим, онытыла башлар. (Звонок бирә, үзе әйберләр карап тора.)

Шаһидә (керә). Нәрсә, Каюм абый?

Каюм. Монда кил әле, Шаһидә! (Акыртын гына.) Иртәгә Хөршиткә хат бирерсеңме?

Шаһидә. Ярый.

Каюм. Мин бүген биреп куйыйм, онытыла башлар.

Шаһидә. Ярый, бир.

Каюм (кесәсенә тыгыла да). Ачкыч кая минем? (Икенче кесәләрен дә актара.) Җук! Әллә монда калды микән? (Өстәл өстенә барып карый.) Әй Алла, калган, ачмаган булсалар ярар иде. (Ачкычларны ала да ача.) Ачканнар!! Шаһидә, хат җук монда! Уф Алла... Бөтен эшем чуалды... Әнидер...

Шаһидә. Гайни түгелме! Ул бик йөрде шунда, бикә берлән дә шыпыр-шыпыр сөйләделәр.

Каюм. Шаһидә! Җаным бул, бар әле, Гайнидән сора әле, нәрсә сораса да бирәм. (Шаһидә чыга.)

Каюм (әйберләрне актарып). Балдак та җук, йитмеш биш тәңкәгә алган идем. Бәгыремә бөтен гомерлек бүләк булсын дигән идем — насыйп түгел икән! Уф, уф... Кем алды икән?.. Әнидер, әнидер, ни эшлим?! Әтигә ни әйтермен... Сөям диярмен... Ул, ул сүз аңлыймыни?... Ни эшлим, Раббем! Уф Алла!

Шаһидә (килеп керә). Аңардадыр, ахрысы, әйтми дә, күпме акча бирә, ди.

Каюм. Ун тәңкә диң. (Шаһидә чыга.)

Каюм. Бирсә генә ярар иде... Харап булам... Ни дип алды?! Билгеле, бер-бер эш эшләргә... Уф, уф... Ни кылыйм, ни кылыйм?.. Ни кыла алам?.. Иа Рабби, үзең ярдәмче...

Шаһидә (керә). Миндә, ди дә, үзе килсен, ди, Каюм абый!

Каюм. Акча бирә диденңме?

Шаһидә. Әйттем.

Каюм. Ни ди соң?

Шаһидә. Мин акчасына бик исем китми, ди, үзе килмәенчә бирмим, ди.

Каюм (кесәсеннән акча чыгарып). Менә шул акчаны бир! Бирсен, егерме биш тәңкә дин.

Шаһидә. Ярый.

Каюм (ялгыз калып, идән буенда йөреп-йөреп сөйли). Ай бу Хөршит! Башымны ашады! Бу кадәр авырлыклар! Эч пошулар! һәммәсе аңардан! Ник мин аның өчен шулкадәр мәшәкатьләр чигәм! Актыгы булсын! Хат та язмыйм, хат та алмыйм!.. Ул вакытта минем дөньяда нәрсә рәхәтем булыр?! Бар җуанган нәрсәм дә бәгыремнең мәҗлесләре берлә хатлары ласа. Ни эшлим?! Ник эшне бу кадәргә җиткердем?! Ник мин ташламыйм!!! Ташлыйм! Ташлыйм!!! Миңа кызлар табылыр... Хөршиттән башка кызмы?.. Миңа... Миңа иптәш булырмыни? Булмас! Булмас! Сөям мин аны? Сөям! Сөям, бәгырем, сине!! Ташламыйм! Ни дип ул чикле сөям?.. Моңарда күз булса, башкаларда да бар, кашы кара икән, башка кызларда кара каш бар. Гали бай кызы моның кай төшеннән ким?! Булса, артык. Атасы-анасы бар, дәүләте бар. Жук! Җук! Әллә кайсы төшләре килми!!! Икенче бер Хөршит төсле1 бай кызы булса, менә алыр идем. Карчык берлән сихерләдеме бу мине?.. Җук! Га-кылы берлә сихерләде! Гакылы берлән! Хөршиттә гаеп юк! Менә мин генә аның өчен шул мәшәкатьләрне күрәм!

Шаһидә килеп керә.

Шаһидә. Үзе килсен, башка кешегә бирмим, ди.

Каюм. Акчасы кая?

Шаһидә. Акчаны алды.

Каюм. Бирмәү кирәк иде. Әниләр ятканмы?

Шаһидә. Күптән яттылар.

Каюм. Алай булса, үзем чыгып сорыйм инде!

Шаһидә чыга башлый, Шаһидә берлән караңгы коридордан акыртын гына кухня ишеген ачалар.

Гайни, Шаһидә, Каюм.

Каюм (акыртын гына). Гайни, минем әйберләремне бир! Ни дип алдын аларны, алар нәрсәгә сиңа?

Шаһидә чыгып китә.

Гайни. Аласым килде дә алдым.

Каюм. Шаһидә акча бирдеме?

Гайни. Бирде.

Каюм. Алай булса, минем әйберләремне бир!

Гайни. Ул хат кемгә, әйт элгәре, аннары бирәм.

Каюм. Бер дустыма язган хат.

Гайни. Дустыңа гына булса, ник ул чикле өтәләнәсең? Мин карадым инде аны.

Каюм. Ул сиңа һич кирәк түгел. Зинһар, бир дә, кешегә чыгарма! Кемгә булса да сиңа зарар да юк, файда да юк.

Гайни. Эшеңне сиздем, бирим инде, бикәгә күрсәтсәм, сиңа бик авырлык булыр.Утны күгәреп, гостинный зал тугрысындагы бүлмәгә керә, Каюм артыннан керә. Гайни караватт астыннан сандык чыгарып ача да, бер кучә кәгазь ала. Каюм карават янындарак тора. Шул вакытта коридорның икенче башыннан бауларын тишкән, күлмәгендә озын баулар салынып тора, яланбаш, яланаяк, ак сакаллы, ап-ак башлы Рәхмәтулла бай берлә кичке ак күлмәктән, башына яулык кына ябып, Галимә бикә күренәләр һәм Гайни берлә Каюм өстенә килеп тә керәләр. Каюм күрми тора.

Рәхмәтулла бай. Ни эшлисең монда, оятсыз?! (Каюм, калтырап, баш бармагын авызына каба. Гайни битен тотып идәнгә чүгәли.) Шуңарга калдыңмыни? Оят сиңа, оят! Асраулар артыннан йөрергә! Ничек хурланмыйсың? Уйламадыңмы, бервакыт беленер дә оятлы булырмын дип! (Башын селкеп.) Әйе, әйе! Бу эшне кем кылганы бар иде?!! (Битенә төкереп.) Тфү, оятсыз! Үзеңне кызганмыйм, мине кеше алдында хур иттең!!!

Галимә (Гайнигә карап). Сиңа оят кирәк иде. (Сандыктагы кәгазьләрдән берсен алып Рәхмәтуллага бирә.) Карасана, хатын. (Рәхмәтулла, алып, Каюм язуын күргәч тә күтәреп бәрә.) Әллә кайчаннан бирле мин синең бу эшеңне белә идем. Сине яклап атаңа әйтмәенчә тора идем. Син, шулай булса да, үги күрә дип йөрисең. Атасы, кара инде, никадәр хат. Ә монда бер балдак та бар. (Гайнигә.) Моны да ул биргән идеме?

Гайни. Әйе.

Рәхмәтулла (тагы ачуланып). Ләгънәт суккан! Акчалар бетереп бүләкләр бирә, ояты гына җитмәгән! Ни эшлик инде? Алыйкмыни? Кеше күзенә ничек күренерсең?! Рәхмәтулла байның угылы асрауларын алган дигән сүзне мин ничек ишетим? Синең урысча укыганнарың арасында бернәрсә дә булмаса, безнең мөселманнар арасында бик зур оят ул! Дуңгыз төсле, нәрсә аска карап торасың? Ник әйтмисең?

Каюм. Ни эшләп алыйм мин аны?! (Калтыранып.) Алмыйм!!!

Гайни (җылаган тавыш берлә). Алмаска булгач, мине бу көнгә чикле ни эшләп алдап йөрттең? Бер ел алдап, мине харап итеп ташламакчы буласыңмыни?!!

Рәхмәтулла. Ай, бала, бала! Нәселемезне череттең, һәммәсе шул урысчадан... һәммәсе шуннан. Минем дә яшь вакытым булды! Әлхәмдүлиллаһ, гомеремдә бер асрау берлән тотылмадым! Бәрәкәтсез!!

Гайни җылый.

Галимә. Булган эш булган инде, хәерле булсын! Син генә түгел инде, асрау кызларның һәммәсендә дә була диергә ярый. Барыбер, теләсәң риза бул, теләсәң җук, сине без Каюмга алмыйбыз. Инде харап итте, кая барыйм мин дисен икән — үзебезнең Шакирга бирик. (Рәхмәтуллага карап.) Атасы, әйберләр дә ясарбыз, үз балабыз кебек итәрбез. Бу эшне беркемгә дә чыгарма!

Рәхмәтулла. Шакирның жалуниясе хәзер яхшы, алмыйм дисә, мин аны хәзер чыгарам дим, ничек тә ул алыр. Алмый ни хәл бар аның?!! Баеның сүзенә карышыр идеме?!! Риза булсаң, тиз үк туй итәрбез.

Гайни. Бармыйм мин аңарга, бармыйм! Каюм булмаса, бөтен гомерем буенча кияүгә китмәсәм дә разый.

Рәхмәтулла (ачуланып). Бармасаң менә, эзләп йөрерсең, куармын да чыгарырмын, әйтерсең лә бер сиңа гына булган эш, һәммә йортта асрауларда була ул. Сине без әле үзебез бирмәкче булабыз, башкалар төсле куып чыгарсак, ни эшләр идең?!! Барып керер идеңмени?!

Каюм (сулап). Әти! Әти! (Калтыранып.) Минем, валлаһи, һич гаебем юк! Өстемә тел сөйли!

Галимә (хатны алып). Бу кемнеке соң?

Каюм. Ул хат... Ул хат? Минеке тү... Минеке...

Рәхмәтулла (аяк тибеп). Тагы, өстенә, алдап та тора инде, дуңгыз!!!

Каюм (атасының кулыннан тотып, башын иеп). Әти!.. Гаебем жук!!!

Галимә. Соң ник җукны сөйлисең инде, Каюм? Үзем ничә күрдем инде, исмасам, тизрәк Гайнине ризаландырыңыз, диң!

Каюм. Әйтмим!!! Әйтмим!! Гайнине белмим!!! Эшем юк. Ул эшне мин кылган булсам? Аллаһем сакласын!!! Эчем пошып үләр идем. Сез усал дип белсәңез дә, гомердә андый инсаниятсезлек кылганым юк һәм кылмыйм!!!

Рәхмәтулла. Үзе никадәр тирес. Шулай да безнең сүзне ялганга чыгарырга тели? Исмасам, әти, яшь вакытта үзеңездә дә булгандыр, яшьлек-җүләрлек, күңелем азды шул, зинһар, кичереңез, диң!

Галимә (Гайнигә). Разый буласыңмы? Жук исә, беләмсең, синең язмышларың кая? Безнең сүзне тыңламаенча кая бара аласың?! Гаеп үзендә.

Рәхмәтулла. Кыз, тизрәк уйла! Күп исәплисен, күп исәплисең.

Гайни (җылаган тавыш берлә). Разый!

Рәхмәтулла. Иртәгә үк менә мин Шакирга әйтермен. (Каюмга.) Икенче мондый эш кылма! Ахыры булсын!

Каюм. Кылмадым, кылмыйм, кылмам!.. Болар... болар бар да үги...

Рәхмәтулла. Тагы сөйлисең, дуңгыз! Күрмисеңме, анаң синең өчен ни эшли! Шөкранәсез. (Чыгып китә, Каюм да чыга.)

Гайни, Галимә

Галимә. Күрдеңме, Гайни! Әйткән идем ич мин сиңа ул хезмәтләреңне буш калдырмам, сине ничек тә Шакирга бирдерермен дип. Синең җайланды хәзер. Минекен генә рәтлисе бар. Ничек булса да Каюмнан күңелен тагы биздерә төшеп, кибетләрне үз исемемә яздыра алсам, аннары минеке дә рәтләнер иде.

Гайни. Бикә, тизрәк шул эшләреңне кулыңа алып бетер дә, аннары бу картка гына дүнегергә кала! Әле дә яшь гомереңне бик күп әрәм иттең!

Галимә. Аның каравы Шаһимәрдән берлә рәхәт күрербез. Дәүләт бар.

Гайни. Каюмнан биздерер өчен тагы бер-бер эш кылмаенча ярамый әле, югыйсә, синең артыңа яздырмас.

Галимә. Әле дә инде кылдык, шундый үткен, тәүфыйклы, гакыллы егетне ничек күрсәттек! Әзрәк усаллык та кылдык та, инде ни эшлисең?

Гайни. Сиңа, аның малы калып, рәхәтләнеп гомер кылырлык та булмагач... Синең үз хакың ул! Яшьлегеңне бирдең, малын алдың.

Галимә. Иртәгә сөйләрбез, Гайни! Мин теге карт янына барыйм. (Чыга. Гайни дә чыга.)

Каюм (кабинетта креслода утырып, башын тотып тора, боларның сүзе беткәч). Ниләр күрә бу баш? Уф-ф-ф Алла!!! Бу хәсрәтләрнең!.. Бу дәртләрнең!.. Бу золымнарның! Бер-бер җәзасы булыр микән? Мине бу кадәр көчләүчеләргә, шулкадәр атам алдында пәрдәмне ерту-чыларга, үзләренең файдаларына минем намусым, гаразым берлән уйнаучыларга да бер-бер җәза булыр микән? Булыр! Булыр! Минем бу мәшәкатьләрем киләчәктәге рәхәт гомеремнең баскычларыдыр! Һәр мәшәкатьнең ахыры сәгадәттер, мин дә бервакыт, үги ана көч-ләүләреннән котылып, рәхәткә ирешермен. Уф-ф-ф! Үги ананың яхшысы тәмугъ утының чаткысы диләр, аның усалы ничек булсын соң?! (Кулы берлән битен тотып.) Минем дә рәхәтләнеп анам кочагында йөргән вакытларым бар иде, кая ул вакытлар?! Газиз анамның җаны мине бу кадәр көчләүләрен белеп никадәр кәефсезләнә икән?.. Анам! Җаным! Мине кемнәр кулында калдырдың?! Аһ, аналар! Ваһ, аналар! Нәдән залим үги аналар!.. Нәдән залим үги аналар??!!

Пәрдә төшә.

ӨЧЕНЧЕ ПӘРДӘ

Рәхмәтулла байның кунак бүлмәсе. Галимә бикә һәм Гайнижамал. Гайни калфактан, бикәләнгәнрәк киемнән. Шакир берлә тора башлаган вакыты.

Галимә. Ул Шәйхи байларның киленнәре аерылуны бик кызык сөйлиләр икән. Әле кичә мәҗлестә Сәхилә остазбикә сөйләде. Ул шактый укымышлы кыз, ди, яшь вакытында миннән укыды, ди, укыла торган китапларны һәммәсен укыды инде, ди. «Бәдәвам»нан башлап «Хәмде бихәдд»кә кадәр сабакка йөреде, ди. Ул вакытта йомшаграк иде, ди. Шул, кияүгә киткәч тә бер дә рәтләп ир тәрбияли дә белми икән, йорт-җир карый да белми икән, ди. Иренең чыгуында, кайтуында эш юк, ди. Утырса — утырганча тора, бер дә аңарга исе китми икән, ди. Элгәре, әнә Камал тора бит, дип тора икән дә, Гали бай икенчегә әле Әхмәт табакчының хатынын алгач, ике хатын берлә тору кызык дигән дә икенчегә өйләнергә уйлаган. Үзе алырга теләгән җирдән хатын өстенә бирмәгәч, шуның өчен Камал аера башлаган. Ул аны уйламый да икән, ди, менә Әсма акырып-бакырып җыгларга тотынган. Күрәсең, үзе сөя. Камал, аңарга карамый, аерган. Өеннән чыкмаенча, җылап йөдәтеп бе-тергән, ди.

Гайни. Ирләрне кулга алыр өчен хатын-кызга тугрылык кына да җитми, куштанлык та кирәк.

Галимә. Кирәк кенәме соң! Безнең хатыннарның ирләренә яхшы күрсәтә торган, бөтен гаепләрен югалта торган беренче буяулары инде. Ирләрне кулга төшерергә бик зур хәйлә ул. Беләмсең, мине хәзер карт ничек дип белә, дөньядагы беренче тугры хатын, йорт хуҗасы, бөтен шул йортның артуына тырышучы дип белә. Менә мин аны куштанлык берлә ниләргә йиткердем. Куштанлыгымнан инде бер генә өметем калды, кибетләрне үз исемемә яздыра алсам, аннары хатыннарда куштанлык иң беренче сыйфат икәнен белерсең. Әле Шакир теге эшне картка сөйлиме?

Гайни. Әле кичә генә сөйләде, ни чыкса, шунда Каюмның эшкә ярамавын, юкка акча бетерүен чыгарам, ди.

Галимә. Чын да хәзер бик күңеле кайткан. Алай да шул, бөтенләй ничек биздерәсең, безгә Каюм булса да, аңарга бала шул. Бара-тора ничек тә бизеп бетәр инде.

Гайни. Күңелен биздерер өчен тагы бер-бер нәрсә уйламыйкмы?

Галимә. Ни уйлыйк соң?

Гайни. Болай итик, кибетләр арасында эштә гел Каюм, ди. Хәзер Рәхмәтулла абзыйны рәтләп белмиләр дә, ди. Каюм менә шулай итә-итә бөтен эшне этисе үлгәнче үз кулына алып бетерергә тели икән дә, сиңа бернәрсә дә бирмәскә тели икән дип, картка җылаган булып сөйлә. Шулкадәр дәүләткә берәр күз яше әллә ни булмас.

Галимә. Бер түгел, ун мәртәбә дә җылармын... Рәхмәт сиңа, Гайни! Таптың, буш итмәм мин сезне.

Гайни. Улсында эш юк. Сездә булса, без ач булмабыз әле, булуын булсын әле.

Галимә. Исмасам, Гайни, бер ир балам да тормады. Болай мәшәкатьләнеп йөрергә булмас иде. Каюмга тигән аңарга да тияр иде. Әле бу көенчә бигрәк аз шул.

Гайни. Болай булдырсак, бигрәк яхшы. Акчасы да күбрәк кала, башың да тыныч. Ул вакытта бик уңайсыз булыр иде. Шаһимәрдан аны көнләр иде. Бу көенчә булса, рәхәтләнешеп торырсыз.

Галимә. Улсы дөрест шул. Алай булса, мин картка шуны җылап-җылап сөйлим әле, син дә Шакирга әйт, ул шулай әйтә дисен.

Гайни. Шакирдан калмый инде ул, әле дә әлләниләр сөйләп бетерә.

Икенче яктан «Галимә кая?» дигән тавыш ишетелә.

Галимә. Кайтты. (Торып каршы китә башлый.) Гайни. Мин чыгып торыйм әле.

Шул арада чалмадан, бертөрле генә чапаннан, үз кыяфәтендә Рәхмәтулла бай килеп керә.

Галимә (көлебрәк кенә). Кайттыңызмыни? (Рәхмәтулла чалмасын сала. Галимә алып илтеп өстәлгә куя да.) Чәй хәзерликме?

Рәхмәтулла. Хәзерләгез, эчәрбез!

Галимә. Мин әйтеп керим әле.

Рәхмәтулла кәнәфигә утыра. Галимә чыга.

Рәхмәтулла. Исмасам, өемә кайтып керсәм, рәхәтләнеп китәм. Хатынның йорт җанлы, мәхәббәтле булуы да бик кызык эш соң! Угылым да шулай булган булса иде, тагы башкача булыр иде дә, ни эшлисең, без теләгәнчә түгел шул. Яшь вакытында, үз анасы чагында, бик җүнле булыр төсле күренә иде. Зурая башлагач, бөтенләй башкарды! Күңелгә үк җат күренә башлады.

Галимә (килеп керә дә, карт янына кәнәфигә утыра-утыра, сөйли). Кибетләр ни эшли, карт?

Рәхмәтулла. Үзенчә алар шулай баралар. Менә әле мәсҗедтә исемә төште, бер генә баламыз тормады, дим. Исмасам, Гарәфи генә булса да, үз урыныма дәүләт башы итеп калдырыр идем, дим.

Галимә. Аны уйлый-уйлый инде мин йөдәп чыккан. Балаларыбыз да нинди матурлар иде. Үкенечкә каршы туганнар шул. Минем бәхетсезлегемнән үлгәннәр. Әле Каюм, «мин әти үлгәнчә бөтен эшне үз исемемә аударып бетерәм дә, аннары куып чыгарам» дип әйтә, ди. (Карылган тавыш берлә.) Мин ун ел гомер иткән, үземнең ни чикле хезмәтем кергән картымның өеннән чыгып китәрменмени? Мин Алладан сезгә хәерле, озын гомер бирсен дә, исәнлек берлә яшик тә, минем дә җеназам шуннан күтәрелсен дип сорый идем, күрәсең, догам кабул булмады. (Җылап.) Миңа, Алла сакласын, андый-мондый үлеп-нитеп китсәң, синнән аерылу хәсрәте генә булмый, күрәсең. Синең рухыңа Коръән укып, дога кылып торырмын, минем күңел җуатуым шул булыр, дип уйлый идем... Адәм уйлый, тәкъдир көлә, диләр, дөрест, күрәсең. Миңа (җылый-җылый) әниләр: «Шунда рәхәт күр! Шунда гомер ит! Шуннан җеназаң чыксын!» — дигән йортымнан чыгып китеп, калган гомеремне фәкыйрь-лектә үткәрәм, күрәсен. Алладан азрак өмете булса, ул алай сөйләмәс иде. Мин аны тәрбия кылып үстердем, искесен алдым, яңасын кигездем, үз анасы кылмаган яхшылыкларны кылдым. Әле аның тәмсез телен, начар уен кара... Мине соң куып чыгармаса, бу өйдә үзенә урын табалмасмыни? Бу дәүләт әле анарга да, миңа да җитмәсмени?

Рәхмәтулла. Ни эшлисең, догасыз булгач, яхшы бала булмады инде. Хәзрәтләр китереп, бүлеп калдырырбыз, ул вакытта үз дәүләтең берлә кая торсаң да торырсың.

Галимә. Кирәкмәс, кирәкмәс! Мин, бай хатыннары төсле, ирем үлде дип, штурмалар кубарып, бүленеп йөрер хәлем юк. Шул өемдә гыйбадәтемне кылып рәхәтләнеп тора алмагач, кирәге юк, миңа дәүләт кирәк түгел. Мал кирәк түгел. Ашарыма, эчәремә булса, өстемә шулай бер кат булса, шул җитә. Ул вакытта ирең булмагач, нindine кисәң дә ярый. Бөтен дәүләт миңа калса да, миңа шуннан арысы кирәк түгел. Ул мине кызганмаса да, мин аны кызганам. Һәммәсен аңарга бирер идем.

Рәхмәтулла. Күптән шуңарга эчем пошып йөри идем. Сиңа әйтергә әле базмый идем. Беләм инде, ул баланын сиңа ничек кылынасын, ни эшләргә кирәк соң?

Галимә. Менә мине баш иттереп куеп булмыймыни? Аны куркытыр өчен. Ул барыбер шулай бай баласы булып торыр. Мин ул вакытта рәхәтләнеп гыйбадәт кылып үткәрер идем. Ул, миннән куркып, сүз әйтә алмас иде. Мин, билгеле, дәүләтеңезне, йортыңызны таратырга риза түгел инде. Шулай итсәк, икемезгә дә яхшы булыр иде!

Рәхмәтулла (башын кашып). Ни әйтергә дә белмим. Алай итсәк тә кеше сүзеннән яхшы түгел. Аннары кыз да табып булмас!

Галимә. Ник булмасын? Дәүләт барыбер синеке була! Үзең исәндә ничек, ул вакытта да шулай була. Ник, Каюм дәүләтне бетермәсен дигән сүзем генә. Бу патша сарае төсле йортлар, башкаларныкы кебек, башлары

бетү берлән вәйранга чыксалар, сезгә гүреңездә дә шул балаңыз өчен хәсрәтләнеп ятарга булмасын дим генә. Югыйсә, миңа син үзең булмасаң, дәүләт күземә күренми. (Җылаган тавыш берлә.) Аллаһе Тәгалә газиз гомерләремезне бирсен дә, дәүләтемезнең рәхәтен күрергә насыйп итсен! Тигезлек булмаса, рәхәт тә юк. Тынычлык та юк инде ул...

Рәхмәтулла. Шулай ук, Хәйрулла байлар, Ихсам байлар, Тәтеш Шәрәфиләр, Хаҗи Камалиләр төсле, минем дә тешем-тырнагым берлән җыйган малларым әрәм булыр микәнни? Үзе болай эчми дә төсле ләсак! Шулай ук чын көчем берлән җыйган малымны, шулкадәр зур мәшәкатьләр берлә тапкан дәүләтемне, әллә кемнәрдән туздыртыр микәнни?

Галимә. Әй карт! Аның мутлыгын белмисең икән!.. Аның сиңа эчмәгән булып күренүләре һәммәсе мутлыгыннан. Син генә арлы-бирле бул, Алла сакласын, елга җиткермәс. Аның эшләрен сөйләргә генә ярамый инде!.. Анда бар эшләр!.. Мин дә аны бер-ике елга чикле бел-мәдем. Әле кибет арасында бөтен кешене кулына алып бетерә ди инде.

Рәхмәтулла (башын селкеп). Болай калдырсам, сиңа авыр. Тегеләй итсәм, аны бөтенләй фәкыйрьлектә калдыру була. Әллә урталай яздырыйммы?

Галимә. Бик кызык сөйлисең. Әйтәм ләсә, миңа дәүләт кирәк түгел. Синең дәүләтеңнең генә таралуын, йортларыңның туздырылуын күзем берлән ничек күререм дип, шул дәүләтеңне, исмасам, үзеңнең балаң булмаса инде, балаң баласы хуҗа булмасмы дигән сүзем генә. Син, әйтерсең лә, мин үзем өчен сөйлим. Сиңа ун ел бергә торган хатынның сүзләре бу көнгәчә дөрест. Бүген генә ялганлый. Гаҗәп!! Әгәр шөбһәләнсәң, күңелемдә тузан бөртеге кадәре гаеп юклыгына нинди ант берлә ант иттерсәң — итәм!

Рәхмәтулла. Бу көнгә кадәр антсыз да ышанычкай идек ич. Бу юлы да ышанам. Синең тугрылыгыңны әллә ничә сынап белдем инде. Үз алдында кешене мактарга да ярамый да, бозыла башлый диләр дә, мин сиңа һәммәсенә ышанган инде. Ләкин дәүләтне бик мәшәкать берлә җыйдым. Ничек тә әрәм иттермәскә тырыш. Хәләленнән, хәрәменнән мин хисабын бирсәм, ул әрәм итеп бетерсә, бигрәк авыр булыр. Алай булса, мин бүген яздырам. Эмм... Әле миңа үзебезнең малай, Каюм абзый бирде дип, хат биргән иде, мә әле, укы әле! (Әкертен генә күкрәк кесәсеннән бер кучә кәгазьләр чыгара.) Ә, менә монысы икән (Галимә пакетны ертып укырга башлый.) Газиз атам! Әдәпсезлек булса да, мин сезгә бу хатны, дөрестен әйтсәм, бу үтенечне яздым. Гаеп итмә-ңез! Шул көннәрдә олы байлардан җаучы килеп йөрүен һәм миңа аларның кызларын алырга теләвеңезне белдем. Бу эш (мәсьәлә) тугрысында минем дә сөйләргә хакым булганга, сезгә үземнең бу мәсьәләдә фикерем ни икәнне бәян кылмакчы булдым. Сөекле атам! Әгәр мине өйләндерү фикереңез булса, Габдулла талчукчы кызын алып бирсәнез лә! Әгәр мөмкин түгел икән, ул вакытта мин ул бай кызын алмыйм! Моның өчен мине орышма, атам! Чөнки мәхәббәт ихтыярлы нәрсә түгел. Минем дә

дөньяда рәхәт торуымны эстәсәңез, минем сораганымны кабул итеңез! Вәссәлам.

Угылың Габделкаюм.

Ни яза! Оялмый бит! Без атабыз-анабызга шул тугрыдан сүз әйтү түгел, сөйли башласалар, кызарып чыгып китә идек.

Галимә. Бигрәк, аның эше түгел инде! Мин фәлән кызны алам дип, кыз алу анын эшемени ул? Ата-ана эше ич ул. Яратсалар — алалар. Яратмасалар — җук. (Каюм керә.)

Каюм. Минһаҗ абзый килгән. Минзәләгә китәргә әйберләр хәзерләнде, ди. Сөйләшергә сүзләр бар, ди.

Рәхмәтулла. Ярар, керер. Син ни дип, уйламаенча, ул хатны яздың? Әй әдәпсез! Инде талчукчы кызын алмакчы булдыңмы? Элгәре асрау ала иде. Әй оятсыз! Бар, керсен. (Каюм чыга.)

Галимә. Мин чыгыйм алай булса, карт.

Галимә чыга. Минһаҗ, Каюм керә.

Минһаҗ (кулына дәфтәр тоткан). Әссәламе галәйкем!

Рәхмәтулла. Вәгаләйкем әссәлам! (Каюмга карап.) Анда саилчеләр бардыр. Менә шуларны өләш. (Бер калай савытка салган яртышар тинлек акчалар өстәл тартмасыннан алып бирә.) Анда бар Садыйк, аңарга икене бир!

Каюм. Ярый.

Рәхмәтулла. Тагы анда сары сакаллы Әхмәди бар. Аңар да икене! Ишетәмсең? Ул безнең әзрәк карендәш тә, онытма! Анда бер аксак хәерче бар, аңарга бирмә! Ул беркөн миңа сәлам бирмәде.

Каюм. Ярый. И шәфкать! Ике ярты тин, карендәш, имеш! Бик зур файда итәсең.

Рәхмәтулла. Нәрсә дисең?

Каюм. Теге аксакка бирмәскә, дим.

Рәхмәтулла. Бирмәскә, бирмәскә. (Каюм чыгып китә.) Кая күпме товар җибәрелгән? Язганмы бар да?

Минһаҗ (дәфтәрен ачып). Язган.

Рәхмәтулла. Кая монда?

Минһаҗ. Менә, биш кип Морозовлар товары. Өч кип Әҗемнәр бәзе.

Рәхмәтулла. Тфү! Тфү! Эшеңез бетмәгән, китәргә йөрисез! Ни дип цифр берлән язмадың?! Әйдә, ал дәфтәреңне! Әйдә магазинга! Һәрвакыт әйтәм мин сезгә! Миңа цифр берлә языңыз, мин танымыйм дип! Сез үзенезчә чуалтасыз.

Каюм керә. Рәхмәтулла, Минһаҗ чыга.

Каюм. Бу хатым актык өметемне дә кисте. Уф Алла, ни эшлим? Хәзер ни миңа рәхәт гомер юк, ни Хөршиткә. Харап булды башым! Бу сөешү кадәр зарарлы нәрсә дөньяда бар микән?!! Ни эшлим! Хөршитнең дә сәгадәтен җуйдым! Үземә никадәр хәсрәтләр алдым.

Асрау (керә). Каюм абый, синә хат бар!

Каюм. Кемнән? Хөршиттәнме?

Асрау. Мине бикә калфакчыларга җибәргән иде. Алар Салих байларда торалар икән. Аларның түбән өйләрендә бүрекче кем, шуларда безнең авылның Әсма асрау булып тора. Аның берлән сөйләшеп утырдык.

Каюм. Шул әйттеме?

Асрау. Әйе, ул әйтте, Салих старшина булды, ди. Балалары бик күп иде, атасыз калганнар, ди.

Каюм. Менә җавап!

Асрау. Угылы былтыр гына солдатка киткән. Ил ашаганда рәт буламы соң, ди.

Каюм. Инде фәлсәфәдән китте. Шул бирдеме хат?

Асрау. Ул түгел.

Каюм. Ул булмагач, монда миңа нәрсәгә сезнең авылның Әсма! Нәрсәгә сезнең старшинаңыз! Рәтләп кенә сөйлә дә, вәссәлам. Кая хатың? Аның эченә кемнән икәнлеге язылгандыр.

Асрау. Алла, кызлар хатына кемнән икәнлеген әйтәләрме?

Каюм. Мин аны кайдан белим кемнән икәнлеген?

Асрау. Мин әйтәм.

Каюм. Җә әйт!

Асрау. Шуннан соң...

Каюм. Тагы әллә нәрсәләр сөйли инде.

Асрау. Мин алай синең төсле китапча сөйли белмим шул. Алай булса, сөйләмим. (Чыга башлый.)

Каюм. Тукта, сөйлә инде.

Асрау. Шуннан соң...

Каюм. Тагы бер «соң» төште.

Асрау. Салих байларның асраулары төште дә миңа шул хатны бирде. Рәфига туташ сәлам әйтте. Аннары, шул хатны бир, дип әйтте. Мә, менә хат.

Каюм (хатны җырта-җырта). Менә хәзер аңланды. (Укый башлый) «Әлхатты нисфелмөлякат, сагынып яздым син җанкаема сәлам хат! И җанымның җаны, ике күземнең нуры, сине бер күрергә зар вә интизар булып бер кош теледәй намә яздым. Кабул итеп аласың. Җаным, бәгырем, сиңа сүзем шулдыр, сине күрмәенчә һич тора алмыйм. Зинһар һәм зинһар, мине кызган. Көнемдә сине уйлыйм, төнемдә сине уйлыйм. Ятсам — күз алдымда, торсам — күз алдымда. И җанымның җаны, бәгыремнең каны, күктә — йолдызым, йирдә — кондызым, зинһар вә һәм зинһар, мине мәхрүм кылма, төнлә төшемдә сине күрәм, уянып киткәч, син булмыйсын, еглап җибәрәм, бәгърем, бу хатны бер кешегә белгертмә. Егетләр күңелендә йөгәнле ат ята, диләр. И җаным, миңа кыска гына хат язсаң, күкрәгемдә генә саклар идем. И бәгырем, хат язган дип ачуланма. Синең һәркөнне базарга чыгуыңны көтеп кенә торам. Сине күрү күңелемә бер рәхәт бирә. Гыйшык тоту гаеп түгел, пәйгамбәрләрдин калган сөннәт. Хуш җаным, хуш! Мәгълүмен.

Алтын да өстәл өстләрендә Ал яулыгым калды, ал, җаный! Мине дә ташлап ятны сөйсәң, Оҗмахлардин мәхрүм кал, җаный. Бакчаларда гөлләр бетәрме? Арасындин былбыл үтәрме? Үзеңне күреп сөйләшмәгәч, Хатка язып сүзләр бетәрме? Хуш, җаным, хуш».

Каюм. Бу миңа хат язган. Ни дип язган? Кызларда гакыл җук диләр иде, дөрест икән. Әле берсеннән котыла алмыйм, икенчесе берлән бәйләнергә.

Асрау. Бу бит бай кызы. Моны алырга да ярый. Теге ул бай кеше кызы түгел. Аны ни чикле сөйсәң дә, алып бирмиләр.

Каюм. Улсы дөрест. Ләкин миннән шул эш калмасьш иде.

Асрау. Синнән түгел ич инде, бикәләрдән.

Каюм. Хөршит кызганыч шул. Хөршит! Аның күз яшен түктереп, мин нинди (сәгадәт) рәхәткә ирешермен икән? (Уйлап торып.) Эш миннән калмый инде, әти-әнидән ич ул. Алар рөхсәт бирмәсәләр, разый, дигән иде ич, ризалык түгел инде дә — ни эшлисен, барыбер алып булмый. Бу Салих бай кызының хатын ни эшләтим инде? Кара әле, Мәрзия! Исеме ничек әле ул кызның?

Асрау. Рәбига.

Каюм. Нинди Рәбига? Рәфига дигән идең ич.

Асрау. Икесе дә бер төсле ич.

Каюм. Ул кыз матурмы соң?

Асрау. Матур бик. Башында энҗеле калфак. Өстеңдә асыл киемнәр.

Каюм. Син үзең күрдеңме?

Асрау. Күрдем. Ул бакчада иде.

Каюм. Сез дә бакчада сөйләштеңезмени?

Асрау. Бакчалары кая икәнлеген мин белмим.

Каюм. Алай булгач, ничек күрдең?

Асрау. Күрдем инде ничек булса да. Син, бер эш булса, йөдәтергә тотынасың.

Каюм. Әһә, Салих бай кызын миңа болай сорасак та бирәләр ич, ник мин аның берлә йөрмәкче булам? Дөрестен әйтсәк, ул йөрмәкче була инде. Күреп алырга тели идем ич. Күреп алуның бертөрлесе булыр инде, бер керермен, яратсам — алырмын, яратмасам — җук. Улсы ничек булса да, хәзер мин Хөршиткә хат язарга кирәк, өметләнеп тормасын. (Яза. Язып бетереп.) Менә шуны Хөршиткә бир. Ә теге кызга иртәгә язып бирермен.

Галимә (керә дә асрауга). Ни эшләп йөрисең син монда? Бар чык! (Каюмга карап.) Икенчесен иярләштерә башладыңмыни?

Каюм. Җитәр инде, мыскыл итүеңез! Тегесен дә мине шулай сезнең эшеңезне белми калды дип уйлый торгансыз?!! Һәммәсен белдем. Шакирга Гайнине бирергә хәйлә икәнен дә белдем. Әтине миннән суытыр өчен эшләгәнеңезне дә белдем. Тагы ни эшләргә теләгәнеңезне дә беләм. Ләкин берсенә дә каршы килмим. Кыла алсаңыз — кылыңыз. Сезнең гаебеңезне дә беләм. Әтигә дә әйтмим. Кешегә дә әйтмим. Сез мине шулай төрлечә кылындырып, әтинең дәүләтенә баш булып калмакчы буласыз?!! Дөньяда сезнең шикелле золым берлән сәгадәт эзләгән кешеләр бу вакытка кадәр (сәгадәткә) рәхәткә ирешә алмаганнар иде, белмим, сез генә ирешә алырсыз микән?!! (Телефонда кеше бар. Каюм бара.)

Телефон. Баязитов?

Каюм. Баязитов.

Телефон. Каюм! Тиз бул, кибеткә кил! Рәхмәтулла абзый тик торганда һушсыз булып егылды. Ат дуктырга китте. Тизрәк бул! Апоплексически удар!

Каюм чыгып китә.

Галимә. Уф Алла, актык өметем дә бетте!! (Җыгыла.)

Пәрдә төше.

ДҮРТЕНЧЕ ПӘРДӘ

БЕРЕНЧЕ КҮРЕНЕШ

Рәхмәтулла байның залы күренә. Әүвәл Мөһри карчык.

Аннан ары Каюм. Аннан — асрау.

Мәһри (ялгыз гына). Арыслан күк кеше үлеп китте, дөньяның да вафасы юк соң. Дәүләт тә ярдәм итми, тәкъдир ни язды, шул була шул. Кеше әйтеп кеше ышанмас ич! Бу сәгатьтә исән, икенче сәгатьтә үлгән. Галимәне дә әйтәм!

Каюм (килеп керә, җәйге киемнән). Уф, эссе!

Мәһри. Каян кайттың?

Каюм. Зиярәткә барган идем. Абыстай мине усал күрсәтсә дә, мин ата-ана хакын беләм. Әтигә дә зиярәт кылдым, әнигә дә зиярәт кылдым. Җомга көн кич.

Мәһри. Рәхмәт! Шулай кирәк шул, әле шуны әйтәм, Галимәне әйтәм, кырыгына чикле дә тормады.

Каюм. Торасы килмәде шул. Ни чикле әйттем. Абыстай, малыңны бүлеп ал, аннан соң да миндә тор, дидем. Бер дә булмагач, кешедән яхшы түгел, исмасам, гыйддәтең тулсын, дидем, ахырдан, кырыгына чикле тор, дидем. Өчен дә көтмәде, җыенды да китте.

Мәһри. Хәерле булсын инде! Синнән эш калмаган. Үзең тынычлап торырсың. Ул инде сөйләргә генә ярамый, барыбыз да белдек, торасы килеп тормады. Ул малга кызыгып торган иде. Эше тугрылыктан булмагандыр шул, сөйләргә генә ярамый, бик күп эшләр эшләде инде, әтиең мәрхүм бер дә шикләнмәде, бик оста иде шул.

Каюм. Әллә нинди кешеләр берлән катышы да булды, диләр, анысы дөрест микән?

Мәһри. Дөрест инде, дөрест! һәммәсен эшләде, һәммәсен кылды. Алар һәммәсе булган да беткән, үз эшләренә үзе җавап бирер. Менә инде сиңа өйләнергә кирәк. (Мыегына төртеп күрсәтеп.) Яшь җитә инде.

Каюм. Кирәк инде, вакыт шул, кешем дә бер дә юк, әле рәхмәт, син карап торасың. Өйләнергә дә — каян өйләнергә?! Кемне алырга?!

Мәһри. Кемне алырга теләсәң, хәзер сиңа шуны бирәләр, Камали кызы бар, Исмәгыйль кызы бар, Икмән Шакир, Гайшә бикә кызы! Әле беркөнне Гайшә бикә берлән ашта туры килдек, ул сине сораша, Галимәне сораша, миңа барып утыр, ди, ахры, исәбе бардыр. Кызын мактыйлар. Чибәр, ди.

Каюм. Анысы кыз күп булыр, ничек белергә кирәк нинди икәнлеген! Мин, шул, күрмәенчә, белмәенчә алмаска телим.

Мәһри. Аңлыйм, андыйм, урыслар шулай итәләрмени?! Алай булса, мирза кызы алырга кирәк.

Каюм. Минем күреп алырга теләвем урысларга ияреп түгел. Минемчә, бүтәнчә алырга ярамый, гомерлек бит, ахрысы, бер-береңне белешергә кирәк, күрмәенчә, белмәенчә алганда, ярый ла тугры килсә, тугры килмәсә, икеңә дә бик авыр шул, мин хатын-кыз берлән чуалып йөрүне яратмыйм.

Шаһидә килеп керә дә кулындагы хатны күрсәтә.

Каюм. Мәһри әби! Син миңа кофе керт әле?! Эчәсем бик килде.

Мәһри. Ярар, ярар. (Чыгып китә.)

Асрау. Теге син җибәргән йомышка барган идем, үземнең дә йомышым бар иде. Мәһри әби дә өйләренә кереп, хәлләрен белеп чык дигән иде, исән торалар икән, Харисның угылы гына ва, ва, ва, мин сабакка бармыйм, дип еглап утыра иде. (Кулына хатын тоткан.)

Каюм. Миңа шуны сөйләргә кердеңмени? Минем ни эшем бар синең йомышында, әбиең йомышында? Харис егласа ни, угылы егласа ни, бу хатын кемнән? Менә шуны әйт!

Шаһидә. Шуны әйтәм ич, син үзең сөйләп бетерергә ирек бирмисең.

Каюм. Сөйлә, сөйлә.

Шаһидә. Шуннан соң Исхакның еглаганын уйлап көлә-көлә киләм! Исхак исемле, икән угылы.

Каюм. Тагы тотынды.

Шаһидә. Бүтәнчә белмим, шуннан соң урамнан бер кеше үтеп бара.

Каюм (читкә карап). Бетмәс инде, бөтен урам тарихын сөйләп бетерә.

Асрау. Миңа каршы килә, яхшы гына киенгән, карап киләм, һаман каршы килә, казанлылар турысына килеп җиткән идем, үтеп китте.

Каюм (гаҗәпсенеп). Үтеп китте!

Шаһидә. Үтеп китте.

Каюм (күрсәтеп). Бу хатны каян алдың? Кем бирде? Шуны сөйлә, анда урамда кеше күп булыр. (Хатны ача башлый.)

Шаһидә. Хөршит апаның әтисе чыгып бара.

Каюм. Кая чыгып бара?

Шаһидә. Мин каян белим. Мин сорамадым.

Каюм. Белмәсәң, ник сөйлисең соң?

Шаһидә. Валлаһи, белмим. Шуннан соң, Хөршит апа...

Каюм. Хөршит бирдеме?

Шаһидә. Әйе.

Каюм. Менә шулай диң. (Хатны тотып ачып.) Ни диде? Сәлам әйттеме?

Шаһидә. Әйтте! Әйтмиме соң, ялганчы, диде.

Каюм. Ярар, ярар, белдем. Бар, чыгып тор, үзем чакырырмын.

Шаһидә. Ул миңа каршы хат китерергә кушты, хат бир!

Каюм. Нинди хат бирим әле мин сиңа, укымаганда, бар чык, чакырырмын! (Шаһидә чыгып китә. Каюм йөткергәләп укый башлый.) «Габделкаюм! Әтиең үлгән көнне, мин сине ала алмыйм, гаеп итмә, этиләр рөхсәт бирмиләр, дип язган идең. Бу хатыңны укыгач та дөрест дип белеп еглаган идем, кайгырган идем дә, язмышым шулайдыр дип калган идем. Иртәгесен үк әтиең үлүен ишеткәч, бу хат күптән язылгандыр, шул арада икенче хат булыр дип көттем. Бу көнгә кадәр көттем, бер хәбәр ала алмадым. Шуннан соң синең бу хатыңның ялган икәнлеген белеп, үзем хат яздым. Гаеп итмә, мин синең шикелле ялганлап язмадым. Үз күңелемнән яздым. Мин сине болай дип белми идем, Каюм! Синең ул сүзләрен һәммәсе ялган, күрәсең...» Ә, монда әйтмәенчә калдырган, бик каты сүздер. «Синең үзеңнең миңа сөйләгән сүзләрең берлән кылган эшләреңне чагыштырып кара! Вөжданың булса, үзең дә белерсең. Шунысын да әйтим, мине болай итеп калдыруның җәзасын күрми калмассың! Җавап бирүеңне үтенәм. Актык хатың дип... саклар идем». Кара, бу төшенә яшьләр тамган! «...тотар идем. Хуш, Каюм! Хуш! Мине дә онытма. Хөршит». (Каюм хатны кысып тотып идән буенда йөри башлый.) Юк, юк, моны болай калдырырга ярамый... Мин шуны эшлә-мимме? Минме? Каюммы? Шундый эшләрне эшләгән кешеләргә үгет бирә торган кеше үземне үзем тыя алмыйммы?! Оят! Мина оят! Кабахәтлек! Кабахәтлек! Бер фәрештә төсле кызның күңелен аздыртып, ташла! Тагы минем вәгъдәм бар. Булмас! Булмас! Аңлауларыңның файдасы, исмасам, шунда булсын! Мин үземне үзем тыя алмасам, башка кешеләрне ни дип гаепләргә кирәк? Вөҗдансыз! Ни дип мин бу көнгә чикле уйламадым. Хөршит!!. Хөршит мине ялганчы дигән! Ялганчы шул! Ялганчы! (Йөреп,

йөреп.) Оятсыз ялганчы! Оятсыз ялганчы! Кабахәт мин! Кабахәт мин! Уф-ф-ф (Туктап торып.) И Раббем, үзең җай бир. (Еглаган тавыш берлән.) Мин соң Хөршитне күрер өчен ниләр кылып йөри идем! Нинди мөкатдәс уйларым бар иде. Кая китте алар? Кая китте? Бакчаларда күрешкән чакларымыз... Уф-ф-ф Алла! Ул көннәрдәге рәхәтләр (сәгадәтләр)!! (Куркынган тавыш берлән.) Кем бозды аларны?! Үзем! (Көзгегә карап.) Үзем! Менә шул залим. (Көзгегә курсәтә. Кәнәфигә утырып егларга тотына.)

Мәһри (чәйнек берлән кофе күтәреп керә дә моның янына китерә). Менә, булды. (Каюмга карап.) Син ни эшлисең?

Каюм. Бер эш тә эшләмим.

Мәһри. Әллә этиеңне сагындыңмы?

Каюм (күзен яулык берлән сөртеп). Әйе.

Мәһри. Һәммәбезгә үлмәк бер инде.

Каюм. Зинһар, мине үземне генә калдыр! Зинһар, әйтәм. Бүтән чакта сөйләрбез.

Мәһри (гаҗәпсенеп карангалана-карангалана чыга башлый). Шулдыр, шулдыр!.. Әллә нәрсәләр сөйләгәндер. Бер-бер кыздан җә хат китергәндер. Карчыклар усал, диләр, кызлар берлән егетләр арасында сүз йөртә, диләр, бар да юк сүз, бар да юк сүз. Менә әле ничә кыздан әйтергә сүзләрем бар, берсен дә әйтергә вакыт таба алганым юк. Ул яшь булса да әйтеп өлгергән! (Чыгып китә.)

Каюм. Әле минем Салих бай кызы берлән эшем башланган. Анысын ни дип башладым?! Үзем кабахәт, үзем! Байлыкка кызыгам. Нәрсәгә миңа байлык! Әле этинең әллә кемнәрне талап җыйган акчасы өчен дә җавап бирергә кирәк! Ни эшлим? Аның берлән бөтенләй эшне бетерер идем. Тагы кабахәтлек! Уф-ф-ф Алла! Иа Рабби, үзең юл бир! (Исәпләп торып.) Салих бай кызына хат языйм, бер күрим. Билгеле, яратмыйм. Аннары Хөршитне алырмын. (Язу өстәленә барып яза да пакетлап.) Шаһидә! Шаһидә! (Кычкыра. Шаһидә керә.)

Каюм. Мә, шуны Салих бай кызына бир. Бүген чыксын дип әйтте диң. Кайтканда Хөршиткә кереп әйт, хат язам дип әйтте диң.

Шаһидә. Ярар, аннан соң?

Каюм. Сөйләмә, сөйләмә, бар шуны эшлә! (Кулы берлән тотып чыгара.) Тагы башымны авырттырырга тели. Уф-ф-ф Алла! Эчем азрак шиңеп китте. Ни була инде?

Пәрдә төшә.

БИШЕНЧЕ ПӘРДӘ

Габдулла талчукчы өе, өйдә көзгеләр, гөлләр. Каршыда бер ишек, уң якта кара ишек. Хөршит, Мөршидә, асрау өстәл янына утырганнар. Алларында фал китабы. Мөршидәнең кулында дүрт почмаклы бер шакмак.

Хөршит. Тәгәрәт, Мөршидә.

Мөршидә (тәгәрәтеп). Х, (тагы бер тәгәрәтеп) б, (тагы тәгәрәтеп) а.

Хөршит. Х, б, а! (Кулына китапны алып эзәрли.) а, х, б, д, ә, х, а, д, б. Ә менә монда икән: х, б, а өченче биттә. (Эзләп таба да укый башлый.) «Җәгъфәр Садыйк диер ки, и фал иясе, бу фал кем сиңа килде, Даниялга фалыдыр. Нитәкки ул авырлыклар күрде һәм котылды, син дә котылырсың. Бер сәфәр күренә, изге, мөбарәк улур, югалган нәрсәң табылыр, һәммә морадың хасыйл улур».

Асрау. Бер дә туры килмәде, бер дә туры килмәде.

Мөршидә. Икенчене! Бу дөрест чыкмады.

Хөршит ача икенчене.

Хөршит. Бигрәк туры килмәде, бер сәфәр күренә, имеш, анысы дөрест түгел.

Асрау. Югалган әйберең табылыр дигәне дөрестме? Синең нәрсәң җугалган?

Мөршидә. Җугалган әйбер Каюм абый булса. (Өчесе дә.) Аһ, аһ!

Хөршит. Чын ул булса, табылыр. Бик яхшы сүз, дөресе дә, Каюм минем җугалган әйберем. Ул миңа үзенең алмавыннан хат язды. Тагы югалмый нишләгән?

Мөршидә. Тагы бер кат, тагы бер кат, Хөршидә апа, тагы бер кат! Мин болай гына ышанмыйм. (Кулына шакмакны ала.)

Хөршит. Мин бөтенләй дә ышанмыйм да, әле тик үзең теләгән чыкса, күңелгә яхшырак була.

Асрау. Мин ышанам. Мин Шакир байларда торганда Хәлимә туташ берлә ача идек, бик туры килә иде, миңа бер чыккан иде: «Синең бер ир балаң булыр, сүзе үтемле булыр» дигән иде, һаман юк әле.

Мөршидә. Менә тапты. Кыз кешенең нинди ир баласы булсын!

Асрау. Мин аны, үземчә, балага җурамаган идем.

Хөршит. Кемгә җураган идең?

Асрау. Зурракка.

һәммәсе. Әһә, әһә, әһә. (Көлешәләр.)

Мөршидә. Үзең журый беләсең икән. (Тәгәрәтеп.) Д. (тагы тәгәрәтеп) а, (тагы тәгәрәтеп) д. Д, а, д! (Китап алып эзләп.) 4 нче биттә икән. (Укый башлый.) «Җәгъфәр Садыйк диер ки, әй фал иясе, бу фал кем сиңа килде. Сиңа белдерер ки, синең теләгәнең арыслан авызындагы сөяк шикелледер. Нитәкки арыслан авызыннан сөяк алынмас, синең эшең дә хасыйл улмас. Барча гөнаһларыңнан тәүбә кыл. Иншалла, морадыңа ирешерсең. Аллаһе Тәгалә сиңа бер бала багышлай ки, жумарт улур...»

Мөршидә. Монысы дөрест түгел, монысы дөрест түгел.

Хөршит. Ташла шуны, үзе һәммә Максудыңа ирешерсең, ди, үзе теләгән нәрсәң арыслан авызында, ди.

Асрау. Шунысы бик кызык, Хөршиткә балаң булыр дигән. Чын, Хөршит, балаң булса, ничек кушар идең?

Хөршит. Ир бала булсамы?.. Габделкаюм.

Мөршидә. Балаңа дәшкән саен йөрәгең җанар ласак.

Асрау. Син алай итмә инде. Үзеңә бигрәк авыр булыр, ул ташлаган, син дә ташла! Барыбер өмет юк ич!

Мөршид ә. Ник булмасын? Өметсез шайтан, ди.

Асрау. Җае юк шул.

Хөршит. Син безнең ни эшләгәнне белмисенме әллә? Ә, чын да син белмәдең шул әле.

Асрау. Ни эшләдеңез? Ни эшләдеңез?

Мөршидә. Эшләдек инде.

Хөршит. Без Рәхмәтулла байның асравын сатып алдык. Каюмга Салих бай кызы Рәфига дип хат бирдек. Ул аны кабул итте. Каршы хат язды. Без тагы яздык. Бер өметме? Икенчесе, Каюм миңа вәгъдә кылган иде, әгәр ала алсам, алмый калмам дип. Аның хәзер этисе үлде. Әнисе дә киткән, ди. Хәзер инде ала ала, бәлки алырга теләр. (Моңаеп кына.) Ул мине бик сөя иде.

Асрау. Сез эшне бутагансыз гына. Каюм хәзер ни сине алырга белмәенчә, ни Салих бай кызын алырга белмәенчә йөри торгандыр. Билгеле, Салих бай кызын ялмакчыдыр. Алар байлар. Аларга җаучы җибәрер дә туй да ясарлар. Без хәйләләребезне күтәреп калырмыз.

Мөршидә. Без аны уйлаган шул. Салих бай кызын алмакчы булыр иде дә, аның кызы юк.

Хөршит. Аннары тагы аның бер уе бар, кызны күрмәенчә алырга ярамый, ди. Шуның өчен ул күрмәенчә алмый. Әгәр дә күрәм дә алам дип

Салих бай кызына хат язса, мин вәгъдә кылган урынына киенеп барам да керәм.

Асрау (гаҗәпсенеп). Ул таныса!

Хөршит. Әүвәл танытмыйм, ахырдан үзем дә танытам.

Асрау. Бигрәк оста уйлагансыз. Ләкин сине алмакчы булган булса, сез бу хатыңыз белән зарар гына итәсез.

Хөршит. Мине алмаска теләве билгеле диергә ярый; чөнки ул әтисе үлгән көнне «Мин сине ала алмыйм» дип хат язды. Аннан бирле бер хәбәр дә юк. Әтисенең кырыгы җитә инде. Салих бай кызына дип әллә ничә хат алдык. Менә аерым ачык бүген белермез. Мин үзем бу-лып хат язган идем. Бәлки, каршы җавап килер.

Асрау. Алай яхшы булыр микән соң? Син икәнлеген белгәч, ачуланып бөтенләй ташламас микән?

Мөршидә. Бөтенләй ташлады инде.

Хөршит. Юк, минем күңелем усаллыкта түгел, сөям! Сөйгәнемә барасым килә. Болай итү бер дә гаеп түгел. Беләм мин аны — ул да мине сөя; алмакчы да була. Ләкин аның карендәш-кабиләсе ирек бирмиләр. Ул үзе дә бай түгелләр дип тартына.

Мөршидә. Менә болай булса, алмый калмый.

Хөршит. Миңа аңардан башка торуда бер дә рәхәт булмавы күк, аңарга да миннән башка торуда рәхәт юк, чөнки минем шикелле аны бер кеше дә сөя алмый. Ул үзе дә, мине алмаса, эче пошып дөньядан рәхәт күрә алмаенча кала, чөнки бик зур гөнаһ кылган була, бик зур! Кызлар күңелен бозып ташлау кадәр зур гөнаһ юк!

Асрау. Шаһидә килде! Шаһидә килде!

Мөршидә (тәрәзәдән карап). Юк ич!

Асрау. Әнә керә, әнә керә!

Һәммәсе торалар, ишектән Шаһидә килеп керә.

Мөршидә. Шатлык хәбәр белән.

Шаһидә. Уфф! Эссе икән. Ул юлда халык, ул юлда халык! Фәйрүзә белән Вәли Арча кырына менеп киттеләр, чәй эчәргә бар, фатирымыз да Әгерҗеләрдә, дип кычкырып киттеләр, йомышым бар, ди.

Хөршит. Нихәл? Ни хәбәр?

Шаһидә. Белмим, күрәсең, бер-бер эше бар; әле шуны әйтәм, безнең күршегә, Әхмәдиләргә, бер кәвешче кергән икән. Әй, кичә шулар хатыны берлән сугыштылар! Көлә-көлә эчебез катты.

Мөршидә. Тапты сөйләргә сүз. Каюм абзый нишли?

Шаһидә. Әле шуны әйтәм: Каюм абзый янына кичә Мөһри карчык килгән, өйлән, ди.

Хөршит. Каюмнан хәбәр бармы?

Шаһидә. Бар дим, бар! Шуны сөйлим ич! Шуннан соң сиңа, янлыш әйтәм, Салих бай кызына хат язды. (Хатны чыгарып.) Мә!

Мөршидә (алып, Хөршиткә бирә дә.) Укы, апа! Укы!

Хөршит (ачып укый башлый). «Сөекле туташ!»

Мөршидә. У! «Сөекле туташ!» Миңа кайчан «сөекле туташ» диерләр икән?

Асрау. Бүлмә инде хатны!

Мөршидә. Бүлмим, бүлмим! Укы, апа, укы!

Шаһидә. Миңа җаным дигәннәре бар! Валлаһи, бар! Менә төшкән идем түбән өйгә, аларда бер егет бар икән! Менә валлаһи, алдамыйм, өй алдында кулымнан кысып тотты да: «Җаным, кая барасың?» — ди. Мин китәргә телим. Тагы әйтмәсме дип, тагы туктыйм. Бик кызык булды, валлаһи!

Хөршит (тагы укый башлый). «Сөекле туташ!»

Асрау. Бүлдеңез инде!

Хөршит (янә укый башлый). «...Сезнең нурлы йөзеңезне күрер өчен, дөрестен әйтсәм, сөйләшер өчен, күрешер өчен вәгъдә кылуыңызны үтенәм. Әгәр мөмкин булса, вакытыңыз сыйдырса, сәгать өчләрдә Шаһидә берлән югары урамга чыгуыщызны үтенәм. Сәгать өчләрдә, иншалла, мин дә анда булырмын. Һәр ни булса да, Шаһидә артыннан хәбәр йибәреңез. Вәссәлам. Язгучы — мәгълүмеңез».

Шаһидә. Алла! Бу да хат яздым дигәндер. Менә, исмасам, миңа язган иде. Валлаһи менә! «Көмеш бармагым, алтын тырнагым, күктә йолдызым, йирдә кондызым» дигән, әле әйтә генә алмыйм, «нурлы йөзеңне күрмәенчә ашый алмыйм» дигән. Менә валлаһи, ислемайлар сөрткән, чәчәкләр ябыштырган, ә бу — пуфф!.. Бернәрсәсе юк.

Асрау. Ярар инде. Хөршит, ни эшлисең?

Хөршит. Киенеп чыгам.

Мөршидә. Белер бит!

Асрау. Белсен! Киен, киен, Хөршит!

Шаһидә. Валлаһи, киен! Белмәс, белмәс!

Хөршит. Мөршидә! Энҗеле калфагымны, кара күлмәгемне, ботинкаларымны, дипломатымны китер!

Мөршидә. Дипломатыңны танымассың?

Хөршит. Танымый, танымый! Таныса тагы... Мин аны бер күрсәм...

Асрау әйберләр китерә, Хөршит ашыгып-ашыгып көзге каршында киенә башлый.

Хөршит. Уф Алла, йөрәгем леп-леп итә, белмим, ни булыр.

Шаһидә. Валлаһи, сөяр! Кара әле, нинди матур икәнсең, валлаһи, сөя. А, күлмәгең бик матур! Миңа да бикә үзенең иске күлмәгендин бәйрәмгә тегәрмез дигән иде. Валлаһи менә! Китте инде. Әле Салихларның асравы яңы күлмәк кигән. Валлаһи менә, бикәмез бик яхшы, ди. Иске пылау-бәлештән калса, һәрвакыт миңа бирә, ди.

Мөршидә. Тапты сөйләргә сүз. Менә шуны әйт, Каюм абзый ни эшли?

Шаһидә. Кай вакыт, аштан соңмы? Бүген белмим, бүтән көнне йоклый. (Асрау көлә.)

Шул арада Хөршит киенеп бетерә, асрау флүрен ябындыра башлый. Мөршидә дипломатын киерә.

Асрау. Флүреңне битеңнән ераграк тот, күренмәсен.

Шаһидә. Күренсен, күренсен! Валлаһи менә, бик чибәр икәнсең. (Чыгарга хәзерләнәләр.)

Хөршит (асрауга). Син әниләргә Мөршидәләргә китте, диң. (Чыга башлыйлар.) Догада булыңыз!

Асрау. Хәерле юлга!!!

Пәрдә төшә.

БИШЕНЧЕ ПӘРДӘНЕҢ

ИКЕНЧЕ КҮРЕНЕШЕ

Казанның бер нумирасының бүлмәсе күренә, чиста гына бүлмә. Каюм берлән Хөршит (Рабига) килеп керәләр.

Каюм. Безгә чәй китер!

Хезмәтче. Сөт берләнме? Лимон берләнме?

Каюм. Сөт берлән. (Хезмәтче чыгып китә.)

Каюм. Рәтләп утырыңыз, туташ! Монда куркыныч йир түгел.

Рабига. Яхшы.

Каюм. Мин... сезгә... бик ашыктырып... дим әле (Кыз гаҗәпсенеп карап тора.) Мин сезне., күрәсем килде. (Читкә карап.) Нәрсәдән сүзне башларга кирәк?.. Әниеңез сәламәтме?

Рабига (читкә карап). Тапты сөйләргә сүз. Әлхәмдүлиллаһ, сәламәт әле.

Каюм. Мин сезне... эмм... Шаһидә сүзе берлән я... (Читкә карап.) Шуны әйтә алмыйм... Яраттым. Шуның өчен (Калтырап.) Сезне күрәсем килде.

Рабига. Мин дә шул... Сезнең һәрвакыт кибеткә чыгуыңызны карап тора идем.

Каюм. Мине шунда күрә идеңезмени? Мин сезнең һәммә хатларыңызны алдым.

Рабига. Әйе, минем, шул, шуннан сон күрәсем килде. Ни дим инде, һәрвакыт сезне күз алдымда тота башладым. Аннан ары сезгә хат яздым. Миңа ачуланмыйсызмы?

Каюм. Юк, юк! Нишләп ачуланыйм, рәхмәт илтифатыңызга.

Рабига. Менә инде күргән саен сезне күрәсем килде, шуның өчен сезнең берлән күрешергә чыктым, оят та инде...

Каюм. Үзеңез һаман качынып торасыз әле.

Рабига. Мин оялам шул, сездән башка егеткә күренгәнем юк шул.

Каюм. Алай да... (Кулыннан тотарга тели.)

Рабига (тартынып). Тотмаңыз, Каюм абый, минем кулымны... Әйтергә оялам, үземнең иремнән башка кешегә... тотарга ярамый. Яисә... әүвәл вәгъдә биреңез!

Каюм (читкә карап). Мә менә! Хөршит миңа бер елдан соң да бу сүзне әйтмәде. Бу әле әүвәл күрешүдүк ниләр сөйли. (Кызга карап) Мин алай кызлар алдап йөри торган егет түгел. Мин кызларның гыйффәтенең ни дәрәҗәдә икәнен беләм. Миннән курыкма! Андый-мондый начар уйларым юк, мин үзем түгел, башка кешеләр кылган начарлыклар өчен дә йөрәгем яна! Кызларны алай алдап ташлауны бик зур гөнаһка саныйм, һәм бик зур гөнаһ!

Кыз. Һәммә егет әүвәл шулай сөйли дә, ахырдан ни сөйләгәнен оныта.

Каюм. Мин андый егет түгел, мин гомеремдә андый начарлык кылганым юк! һәм кылмыйм. Дөрестен әйтсәм, сездән башка кыз берлән болай аулакта утырганым юк иде. Менә иң әүвәлге таныш кызым — сез. Монда да бер начар уй берлән чыкмадым.

Үзе, якынрак елышып, кулын тота башлый. Кыз да бу юлы бик тиресләнми, азрак кына тартынып кулын бирә.

Кыз. Алай булса, бик рәхмәт! Минем ышанмавымны да гаепләмәңез. Кызларга һәр әйткән сүзгә ышанырга ярамый. Дөньяда үзләрен гашыйк итеп күрсәтер өчен әллә нинди сүзләр сөйләгән кешеләр дә күп була. Шуның өчен мин дә үземчә сезне сынамакчы булдым. Гаеп итмәңез!

Каюм (читкә карап). Бу нинди бу — бик гакыллы кыз! Хөршиттән генә шундый матур сүзләр чыгамы әллә диеп уйлый идем. Ахры, кызлар барысы да Хөршиттер. (Кызга карап.) Үзеңез һаман качынып утырасыз!

Кыз. Минем сүземә җавап бирмәдеңез.

Каюм. Нинди сүзгә?

Кыз. Сез оныттыңыз да инде!

Каюм. Ни дип җавап бирим, ышансаңыз, мин алдамыйм.

Кыз. Алдамыймсыз?

Каюм. Алдамыйм. (Шул арада кыз флурен ачып йибәрз, Каюм, ачуына, әувәлге сөйгәне Хөршитне танып.) Хөршит!!! Хөршит! (Итәгенә җыгыла. Еглаган тавыш берлән.) Хөршит, гафу кыл! Җаным бул, гафу кыл! (Идәнгә төшеп,аягына тезләнә дә, кулларын тотып.) Хөршит! Җаным!.. Мин нишләдем? (Кулын чуп-чуп убеп.) Гафу кыл! (Хөршит бер суз дә әйтми катып тора.) Хөршит, нишлим? Валлаһи менә!.. (Калтыраган тавыш берлән.) Сине сөям... Хөршит! Ник син дәшмисең? Мине... син нишлисең?.. Ник? Мин... болай... сине... ни әйтим... (Еглаган тавыш берлән, кулын убеп.) Ник дәшмисең?! Сөясеңме? Хөршит! Күңелем... усал түгел, синнән бүтәнне сөймим!.. Хөршит!!! Уф-ф-ф Алла!! Мин нишләдем? (Калтыраган тавыш берлән.) Валлаһи, сынарга дип кенә чыккан идем! Хөршит! Кичер мине!

Хөршит (еглап Каюмның муенына атыла). Каюм! Каюм! Син нишләдең? Ник мине болай иттең? (Еглап.) Уф-ф-ф... Бәхил! Барысы да бәхил!

Каюм (кулларын убеп). Җаным! Алла, Алла... кушты! Салих... бай кызы дип чыккан идем... (Тагы кулын убеп.) Мин дә гаепле түгел! Валлаһи гаепле түгел! Белмим, асрау алдады. Валлаһи... Асрау!

Хөршит (Каюмның кулыннан ычкынып торып китә дә, икенче тавыш берләнрәк). Син әүвәлге вәгъдәңне онытмасаң, болай булмый иде!

Каюм. Миндә гаеп, Хөршит! Һәммәсендә мин гаепле! Алай да сине сөюемдә хәйлә юк! Хөршит! Бир кулыңны, җаным! Минем хатыным булдыңмы? Булдыңмы, Хөршит? Ни уйлыйсын, булдыңмы?!

Хөршит. Тагы әүвәлге төсле булыр дип куркам!

Каюм. Булмый, булмый!!! (Утырып.) Бир кулыңны, разыймы? Разыймы?

Хөршит. Разый!!!

Килеп кочакланышалар да аерылалар.

Каюм. Бу эшләрдә ни әйтергә белми идем, Алла үзе ярдәм итте. Әлхәмдүлиллаһ! Мәсгудмен, син дә бәхил! Туй киләсе якшәмбегә булыр! Җөмә? Әтиеңнән соратам. Син разый бит! Уф-ф-ф Алла... Бик авыр булды, күңелем дөрест иде.

Хөршит. Миңа рәхмәт диң инде! Менә сине ни чаклы сөям икән!

Каюм. Мин дә бик сөям; инде кыяматкә кадәр аерылмам.

Хөршит. Сөй, җаным! Сөй! Рәхәт яшик! Актык бер бүсә чыгамыз. (Үбешәләр.)

Пәрдә төшә.

ИСКӘРТМӘ

Ике гашыйк.. Комедияне басарга рөхсәт С.-Петербургта 1902 елның 20 мартында бирелә, Оренбургта М.-Ф.Кәримов типографиясендә 1903 елда басылып чыга. 77 бит. Имза: Мөхәммәдгаяз әл-Исхакый. Титулда «Казан халкы тормышыннан» дип куелган.

Китапның басылып чыгуы турында азәрбайҗан гәзитәсе хәбәр итә. (Таза китаплар. «Ике гашыйк». – Шәркы рус, 1903, 14 май.)

Пьесаның беренче тапкыр 1906 елның көзендә Уфада уйналуы турында Фуад Туктаров болай яза: «Театрда халык күп булган... һәм уеннары менә дигән яхшы чыккан. Уйнаучылардан Гомәр Терегулов, Хәдичә Ямашева, Өммегөлсем Әхтәмова бик оста уйнаганнар.» (Усал.. Татарча театр. – «Ике гыйшык». – «Таң йолдызы», 1906, 4 октябрь). 1907 елда куелган пьесаның афишасы сакланган (Казан милли мәдәни үзәге).

«Сәйяр» труппасы «Ике гашыйк» спектаклен Казанда беренче тапкыр «Шәрекъ» клубында 1912 елның 9 гыйнваренда куя. Моннан соң да ул бу пьесаны ел саен репертуарына кертә.

АҢЛАТМАЛАР

Дипломат – үзенә бертөрле өлге белән тегелгән, гәүдәне нык томалый торган озын пальто.
Хан мәсҗеде – Казан Кремлендәге архитектура истәлеге булып саналган Сөембикә манарасы. Уналтынчы гасырның беренче яртысында корылган.
«Ясин» – Коръәннең 36 нчы сүрәсе. Гадәттә бу сүрәне үлем түшәгендә яткан кешенең баш очында укыйлар.
Хуҗа Насретдин – Көнчыгыш халыклары фольклорында атаклы персонаж. Аның турында мәзәкләр җыентыклары басылып чыккан. 1940 елда Нәкый Исәнбәт «Хуҗа Насретдин» исемле комедия иҗат иткән.
...бер киленне бик кызгандым.... биредә Г.Исхакый үзенең «Бай угылы» исемле хикәясе эчтәлегенә ишарәли.
«Галимнәр чагыр эчеп зина кылгай!» – Шигъри «Тәкый гаҗәп» («Ахырзаман китабы»нан) өзек. Китап – дини-нәсыйхәт әдәбияты ядкяре. Авторлыгы Сөләйман Бакырганига нисбәт ителә. Кыямәт көнен, «теге дөньяны» тасвирлауга багышланган. Егерменче йөз башына кадәр татарлар арасында иң киң таралган әсәрләрдән. 1847 елдан башлап берничә тапкыр басылып чыга.
Әфләтун (Платон) – безнең эрага кадәр 427.348 еллар тирәсендә яшәгән борынгы грек галиме һәм философы.
Аресту (Аристотель) – безнең эрага кадәр 384.322 еллар тирәсендә яшәгән борынгы грек галиме һәм философы.
«...күзләрендә май чабалар...» – май чабу – рус, чуваш, мари һәм керәшен татарларының яхшы атлар җигеп сәйранга чыгуы белән характерлы булган борынгы бәйрәм, кышны озату бәйрәме (русчасы: масленица). Славяннарның мәҗүсилек дәвереннән калган бу бәйрәмнәрен руслардан да артыграк
бер ләззәт белән татар сәүдәгәрләре һәм татар мастеровойлары бәйрәм итәләр, кыш буе көтеп алып, атна буе май чабалар... (Ф.Әмирхан.– Май чабу.– Кояш, 1914, 18 февр.) «Май чабу»ны Г.Исхакый биредә күчмә мәгънәдә – «күзләре әрсезләнеп уйнап тора» дигән мәгънәдә кулланган.
«Самолет» – Россиядә пароходлар йөртү компаниясе.
1853 елда төзелә. 1857 елда пароходлар Казанга кадәр йөри башлый. Компания 1918 елда национализацияләнә.
«Сәедбаттал» – «Кыйссаи Сәедбаттал газый. («Сугышчы Сәедбаттал хикәясе») – урта гасыр төрек-госман әдәбияты ядкяре. Татарлар арасында кульязма хәлендә киң таралган булган, XIX гасырда китап булып басылган. Дин хакына сугышларда катнашкан легендар геройның тормышы һәм
каһарманлыклары тасвирлана. Татар басмалары төрле исемдә очрый: «Сәедбаттал китабы»; «Мәнакыйбе Сәедбаттал газый» («Данлыклы сугышчы Сәедбаттал»), «Сәрайәте Сәедбаттал газый» («Сугышчы Сәедбатталның тормышы»).
«Фәттахетдин» – («Кыйссаи Фәттахетдин») – Көнчыгыш фантастик хикәяте. Казанда 1881 елда басылып чыккан.
«Бәдәвам» – татар дини-нәсыйхәт әдәбияты ядкяре. Авторы билгесез. Язылу вакытын төрлечә – монгол чорына кадәрге дип тә, 17–18 гасырга карый дип тә санаучылар бар. Мәҗүсилеккә караган гореф-гадәтләр тәнкыйтьләнә;

китап ислам нигезләрен пропагандалый. Кулъязма килеш тә, китап булып та татарлар арасында киң таралган. 1846 елдан башлап Казанда берничә тапкыр басылып чыккан.
Морозовлар товары – Савва Васильевич Морозов (1770–1862) уллары белән бергә 1820 елда крепостнойлыктан акча түләп ирек ала. Алар мануфактура фабрикалары ачалар. 1915 елда ул фабрикаларда 54 мең кеше эшли.
Әҗемнәр бәзе – Әҗимов Мортаза Мостафа улы (1819–1877) – Казан сәүдәгәре, почетлы гражданин, кытай тукымасы һәм бәз буяу фабрикалары хуҗасы. Биредә сүз шул фабрикалардан чыккан товар турында бара.
«Әл хатты нисфелмөлякат» – «Хат – күрешүнең яртысы»; хат башламы.
Апоплексически(й) удар – апоплексия – мигә кан йөгерү нәтиҗәсендә паралич сугу.
Флер – үтә күренмәле, күбесенчә, ефәк материя; берәр нәрсәне каплап тора торган серле пәрдә.

Мөкатдәс – изге.

Фасикъ – әхлагы бозык кеше.

Фисык – бозыклык.

Мәсләк – тоткан юл, принцип.

Чисный – намуслы.

Айап – бу урында: кызганып.

Касд – ният.

Кашында – каршында.

Гаҗәба – бик гаҗәп, ни гаҗәп.

Шәй – нәрсә, әйбер.

Кальб – күңел, йөрәк.

Кяшки – бу урында: әгәр.

Исмасам – ичмасам.

Җазибә – үзенә тартып торучы.

Фида булу – корбан булу.

Морад – теләк.

Зәһәр – бу урында: ачы.

Эшләклиләр – эшләштерәләр.

Сүзләргә – сөйләргә.

Мәгъзум – мәхдүм, мулла малае.

Хираят – кыйраәт (Коръәнне кычкырып уку)

Нәкәс – яраксыз, тупас,, ялкау.

Мәшәих – бу урында: ишаннар.

Сөкүтләнү – дәшми тору.

Сарыф – морфология

Нәху – синтаксис

Заһид – дөнья мәшәкатьләреннән азат кеше. Бу урында: монах.

Бөрадәр – туган.

Тишкән – чишкән.

Тирес – кире.

Гараз – хәл

Кип – бәйләм, төргәк.

Намә – язылган нәрсә, хат.

Сөннәт – бу урында: гадәт.

Мәсгуд – бәхетле.

Бусә – үбеш.

Чыганак: Исхакый Г. Әсәрләр. 4 том. - Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2003. Б. 45-91.

Текст, искәртмә һәм аңлатмаларны әзерләүче: Лена Гайнанова